

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та
мистецтв

Кафедра загальної та практичної психології

Освітня програма: Психологія. Практична психологія

Спеціальність: 053 Психологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня *магістр*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГОБУЛІНГУ

Студентки **Руденко Тетяни Миколаївни**

Науковий керівник:

Кресан О. Д. - канд. психол. н.,
доц. каф. заг. та практичної психології

Рецензенти:

Папуча М.В.- д. психол. н., проф.,
завідувач каф. заг. та практичної
психології

Ковтун А. Ю.- канд. психол. н.,
доц. каф. заг. та практичної психології

Допущено до захисту: _____ 2023 р.

Завідувач кафедри:

Проф. _____ **Папуча М.В.**

Ніжин-2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ БУЛІНГУ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	6
1.1 Поняття булінгу: психологічні аспекти.....	6
1.2 Форми та прояви шкільного булінгу.....	15
РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ТА НАСЛІДКІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ.....	25
2.1 Методологічні засади дослідження шкільного булінгу.....	25
2.2 Методи, методика та процедура дослідження.....	30
2.3. Аналіз результатів вивчення проявів булінгу в освітньому середовищі.....	35
РОЗДІЛ ІІІ. КОРЕКЦІЙНІ ТА ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ, СПРЯМОВАНІ НА ЗНИЖЕННЯ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....	46
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57

ВСТУП

Актуальність. Булінг, який визначається як агресивна поведінка, спрямована проти конкретної особи або групи осіб з метою зневажання, контролю, і фізичного чи психологічного самоствердження, є поширеним явищем у різних суспільствах загалом, так і в українському зокрема. У сучасному контексті булінг залишається присутнім у сфері освіти, він поширений в навчальних закладах і призводить до негативних наслідків. Різноманітні жорстокі дії учнів можуть призвести до приниження гідності однієї особи і приносять задоволення іншій. На сьогодні шкільний булінг є однією з актуальних соціальних проблем, яка здобула широкий розголос в суспільстві. Це явище впливає на життя тисяч дітей та підлітків, несучи серйозні психологічні та соціальні наслідки. Психологічні аспекти шкільного булінгу стали об'єктом дослідження для вчених і практиків, оскільки вони відіграють ключову роль у розумінні та розв'язанні цього проблемного явища. У цьому контексті, дослідження психологічних особливостей шкільного булінгу стає надзвичайно важливим завданням. Воно спрямоване на розкриття внутрішніх механізмів, які лежать в основі цього виду агресії та допомагає розуміти, чому деякі діти стають агресорами.

Наше дослідження присвячено аналізу психологічних аспектів шкільного булінгу. Спробуємо розглянути та проаналізувати агресорів та роль і вплив батьків, вчителів на це явище. Під час дослідження ми розглянемо емоційні, соціальні та когнітивні аспекти шкільного булінгу, що допоможе краще розуміти його природу та наслідки. Вивчення цих психологічних особливостей є ключовим етапом у розробці ефективних стратегій запобігання булінгу та підтримки дітей, які стикаються з цією проблемою. Велика кількість актуальних досліджень і публікацій на цю тему свідчить про важливість вивчення проблеми насильства в освітньому середовищі для сучасної психологічної науки і практики. Всі ці аспекти

актуалізують проблематику нашого дослідження та викликають науково-практичний та методичний інтерес.

Об'єкт дослідження – булінг як психологічне явище.

Предмет дослідження – психологічні особливості шкільного булінгу.

Метою дослідження є визначення та розкриття ключових психологічних особливостей шкільного булінгу та методичних аспектів його вивчення та подолання у шкільному середовищі.

Відповідно до теми та мети дослідження нами поставлено до виконання наступні **завдання**:

- дослідити поняття та сутність булінгу у психологічному дискурсі;
- визначити форми та прояви шкільного булінгу;
- розглянути методологічні засади дослідження шкільного булінгу;
- здійснити емпіричне дослідження психологічних особливостей шкільного булінгу;
- розкрити ключові аспекти впровадження програми соціально-психологічного забезпечення протидії булінгу в шкільному середовищі.

Для реалізації мети та завдань нами було висунуто гіпотезу дослідження: «У дівчат та хлопців підліткового віку домінують різні види та психологічні прояви булінгу.»

Для вирішення поставлених завдань та перевірки висунутої гіпотези, використано наступний комплекс теоретичних та експериментальних методів і стандартизованих методик:

- 1) теоретичні: аналіз, порівняння та узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми;
- 2) емпіричні методи:
 - спостереження за поведінкою учнів в умовах навчально-виховного закладу;
 - стандартизовані психодіагностичні методики та опитувальники, що дозволили діагностувати особливості проявів булінгу в підлітковому віці:

опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності»; методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії»; модифікована методика Л. Сакса – В. Леви «Незакінчені речення» для діагностики уявлення дитини про насилля; анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської; анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

3) Статистичні методи: непараметричний статистичний критерій U Манна-Уїтні.

Методологічну і теоретичну основу дослідження становлять: положення загальної, вікової та педагогічної, а також соціальної психології про сутність і розвиток особистості (В. Москаленко, С. Максименко), а також основні положення теорії булінгу (Д. Лейн, Є. Міллер, Е. Роланд, Д. Ольвеус, І. Кон).

Апробація результатів дослідження. Матеріали роботи були представлені на конференціях:

- XIII Міжнародній науково-практичній конференції "Психологічні особливості переживання ситуації невизначеності ", м. Ніжин, НДУ ім.М.Гоголя, 16–17 березня 2023 р.
- «Молодь у науці» – Конференція молодих науковців. м. Ніжин, НДУ, 15–24 травня 2023 року.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (61 позиція). Обсяг основного тексту становить – 62 аркуші.

РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ БУЛІНГУ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

1.1 Поняття булінгу: психологічні аспекти

Булінг, або шкільне насильство, є серйозним та актуальним соціальним явищем, яке здобуває все більшу увагу як серед фахівців з психології, так і серед громадськості загалом. Цей термін описує систематичне та свідоме застосування агресії, впливу та психологічного тиску одними особами на інших у навчальному оточенні, зокрема в школі. Булінг може негативно впливати на психічний, емоційний та соціальний стан жертв, залишаючи глибокі наслідки на протязі їхнього життя.

У даному науковому дослідженні ми спробуємо розкрити та проаналізувати психологічні аспекти булінгу, зосереджуючись на його впливі на психіку та емоційний стан осіб, які стають об'єктом цього виду насильства. Також ми докладемо зусиль для розуміння факторів, що сприяють поширенню булінгу та методів його запобігання й подолання. Поглиблене вивчення психологічних аспектів булінгу дозволить нам зрозуміти важливі механізми та принципи, які лежать в основі цього явища, а також сприятиме розробці ефективних стратегій для створення безпечного та доброзичливого оточення в освітньому середовищі.

Серед школярів дослідження булінгу найпершими почали проводити скандинавські вчені у 70-х роках двадцятого століття. Наступними у були країни Західної Європи, США, Австралія, Японія. Поняття булінгу прийнято вважати у літературі психологічного характеру, як сукупність соціальних і психологічних проблем, що є процесом тривалого фізичного і психологічного утиску зі сторони особи чи групи по відношенню до іншої особи, яка не може себе захистити [53, с. 244].

Найчастішими випадками причин знуцання однолітками є зовнішній вигляд, релігійні переконання, особливості в вихованні (інвалідність, відсутність одного з батьків, виховання бабусями, дідусями, неблагополучні сім'ї). Паралельно за результатами різних досліджень, майже четверта частина

учнів українських шкіл визнають себе жертвами булінгу. Причому біля сорока відсотків з числа тих, хто зіштовхнувся з цькуванням, не говорять про це батькам. До того, сорок чотири відсотки з тих, хто стежив за глузуванням однолітків, не відреагували на подібні факти через страх опинитись на їх місці.

Булінг залишає негативний слід на психологічному здоров'ї дитини, лишаючи травми психічного характеру на все життя. Це може вплинути на майбутню неспроможність будувати здорові відносини з людьми, вихованню дітей.

Булінг, безперечно відбивається на психологічному здоров'ї дитини та має далекосяжні наслідки, які можуть супроводжувати її протягом усього життя. Це соціальне явище, характеризоване систематичним та наміреним насильством, уникатами, агресією та іншими формами психологічного тиску, може суттєво погіршити психічне та емоційне самопочуття дитини.

Постійний стрес, тиск та викривлення відносин у середовищі, де дитина проводить значну частину часу, може спричинити серйозні наслідки. До них відносяться тривожні розлади, депресія, низька самооцінка, відчуття самотності та відчуженості. Дитина може відчувати страх, невпевненість у собі та небезпеку навіть у безпечних ситуаціях. Психологічні травми, завдані булінгом, можуть ускладнювати соціальну адаптацію та впливати на формування особистісної ідентичності.

Булінг необхідно розглядати серйозним порушенням, яке вимагає комплексного підходу та підтримки, яка б включала психологічну допомогу, педагогічні програми та участь батьків. Попередження та боротьба з булінгом є надзвичайно важливими завданнями для формування здорового та гармонійного розвитку підлітків.

В. Е. Бесаг припускав, що булінг – це поведінка, що характеризує собою неодноразовий напад – психологічний, фізичний, соціальний чи вербальний – особами, влада яких ситуативно чи формально вище, стосовно тих, хто не може захиститися. Наміром є заподіяння страждання, щоб досягти власного задоволення. [9, с. 45].

Поняття булінгу К. Абсалямова розкриває, як свідоме неодноразове насильство, де відсутній характер самозахисту і спричиняється однією або декількома людьми [3, с. 192].

О. Власова вважає булінг залякуванням, терором фізичного чи психологічного характеру, що спрямований на виклик страху і підпорядковуванню собі [16, с. 151].

Т. Фалд вважає булінгом негативну поведінку, що відбувається регулярно одним працівником стосовно іншого чи групи працівників. Це можуть бути різні прискіпування по дрібницях, частіше взагалі необумовлені, негативні оцінки роботи чи уникнення висловлювання щодо будь якої оцінки, намір ізолювати працівника (групу працівників), розповсюдження пліток [17, с. 39].

Найвідомішим дослідником булінгу є норвезький вчений Д. Ольвеус. Він вбачає булінг як ситуацію, в якій учень багаторазово схиляється до негативних дій з боку одного чи кількох учнів [61, с. 35].

На його думку, поняття включає наступні важливі елементи:

- булінг є агресивною поведінкою, яка складається з небажаних, негативних дій;

2. булінг містить патерн поведінки, яка багаторазово дублюється;

3. булінг визначається нерівністю або сили, або влади [48, с. 44].

За визначенням Д. Хелда [17, с. 5], булінг є фізичним чи психологічним насиллям, що довго триває, здійснюється однією людиною чи групою та направлене проти особи, що не зможе себе захистити у будь якій ситуації. Метою є завдання болю, залякування, тримання в напрузі.

С. Арора, дійшов висновку, вивчаючи ситуацію цькування в школах, що булінг – це дії, що спостерігаються у взаємовідносинах між дітьми у школі, які є причиною появи почуття образи, виникнення стресу [1].

Таким чином, булінг є популярним явищем у суспільстві, відзначається складною структурою ролей та різноманітними проявами. У своїй суті булінг представляє собою специфічну форму агресивної комунікативної взаємодії,

при якій особа з більшою владою (або група осіб) систематично та навмисно переслідує менш сильну (менш авторитетну) особу. Ситуація булінгу виходить за межі ролей «агресора» та «жертви», вона також включає інших учасників, що стають активними чи пасивними учасниками таких взаємовідносин.

Однією з найбільш відомих теорій булінгу є скетч-теорія Д. Ольвеуса, описана у джерелі [49, с. 294]. Вона базується на типових характеристиках «жертви» та «агресора». При цьому Д. Ольвеус визначив наступну рольову структуру булінгу:

- 1) Учні, що стають жертвами булінгу («жертва»).
- 2) Учень (учні), які спричиняють насильство, виступають у ролі лідерів та ініціаторів булінгу («булер» або «переслідувач», «агресор»).
- 3) Учні, які позитивно реагують на знущання над іншими і беруть активну участь, хоча зазвичай вони не являються ініціаторами та не відіграють головну роль («наслідувачі», «помічники»).
- 4) Учні, які цілком відкрито підтримують булінг, наприклад, сміючись або привертаючи увагу до ситуації, проте не втручаються в неї («пасивні булери»).
- 5) Учні, які в захваті від цькування, але не проявляють це публічно («потенційні булери»).
- 6) Учні, що не беруть участі у булінгу та вважають, що це не їхня справа, тобто демонструють байдужість до ситуації («спостерігачі»).
- 7) Учні, що досить негативно ставляться до знущання та вважають, що повинні допомогти жертві, проте не здійснюють жодних дій («потенційні захисники»).
- 8) Учні, що негативно відносяться до явища, захищають жертву або намагаються допомогти («захисники») [46, с. 78].

Крім цього, вчені, що вивчають дану проблематику, вказують на вплив різних чинників на особливості виявлення булінгу, таких як демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні аспекти, самооцінка,

соціальна прийнятність чи неприйнятність, соціальний статус, зовнішні характеристики та стиль поведінки, а також фізична сила та організаційні фактори у навчальних закладах (рівень довіри між вчителями і учнями, увага адміністрації до проблеми насильства).

Отже, згідно з визначенням вчених з-за кордону, булінгом є будь-яка агресивна поведінка однієї людини або групи людей, яка спрямована проти особи, не є її родичами, і має характер повторних або регулярних проявів. Дослідники описують булінг як усвідомлену, тривалу форму насильства, що не є самозахистом та виходить від однієї або кількох осіб.

Це явище поширене у сучасних школах, і вчителі прикладають багато зусиль, щоб уникати знущань та своєчасно їх усувати. Проте ця проблема часто умовно зберігається у тіні, випадки насильства не публікуються та не обговорюються. При таких обставинах складності лише зростають і набувають більшого масштабу та жорстоких проявів.

Вітчизняні дослідники тільки нещодавно розпочали вивчення проблеми булінгу. Згідно з поглядом О. Киричука, булінг означає інтимідацію, фізичне або психологічне тероруння з метою налякати особу та підкорити її. Сучасні вчені трактують поняття «булінг» різними способами. Так, у своїй роботі «Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей» Т. Федорченко досліджує це явище як соціальну взаємодію, внаслідок якої одна особа стає об'єктом атаки з боку іншої особи практично щодня, протягом тривалого періоду [30, с. 56].

У своїй науковій роботі Л. Лушпай вказує на те, що булінг являє собою довготривале фізичне або психологічне насильство з боку однієї особи або групи над особою, яка не може відстояти себе у конкретній ситуації [39, с. 56]. Це також характеризується як повторні напади (фізичні, психологічні або вербальні) від людей, чия влада формально або ситуативно вища, ніж у тих, хто не може захистити себе.

Поглиблюючи концепцію К. Абсалямова, варто відмітити, що всі ці різноманітні дії призводять до упокорення однієї особи та отримання

задоволення іншою, а цикл насильства не обмежується, а лише набирає обертів. Авторка виділяє такі особливості явища булінгу в освітньому середовищі:

- Частіше трапляється у місцях, де контроль зі сторони дорослих обмежений або відсутній (столові, коридори, сходи, туалети, спортивні майданчики);

- Більш часто виникає в школах, аніж під час дороги до школи або з неї;

- Агресори та жертви зазвичай є однолітками;

- Хлопці-агресори частіше вдаються до фізичної агресії, тоді як дівчата використовують орази, чутки, ізоляцію, ігнорування та виключення жертви;

- Прямий (вербальний, фізичний) та непрямий (соціальний) булінг застосовуються частіше до хлопців, ніж до дівчат;

- Половина випадків знущання відбувається у форматі «один-на-один», у інших випадках кривдниками виступає група учнів [33, с. 90].

Шкільне насильство включає різноманітні акти агресії спрямовані на приниження особи, використовуючи емоційне, фізичне та економічне насильство. Давайте детально розглянемо кожен із зазначених видів насильства, відзначені І. Г. Малкіною-Пих:

1. Емоційне насилля: Цей тип насильства спричиняє емоційний стрес та приниження у жертви, погіршує її самопочуття та самооцінку. Здебільшого емоційне насилля відбувається за допомогою словесних виявів.

Виділяють такі аспекти емоційного насильства:

- Глузування та поглузування: використання прізвищ або образливих кличок, що спрямовані на постійну образу особи, неприпустимі коментарі, абсурдні відгуки, висміювання та приниження в присутності інших дітей. Цей вид булінгу особливо поширений серед тих жертв, які мають помітні фізичні особливості або високий/низький рівень успішності в навчанні.

- Відторгнення та ізоляція: хулігани часто використовують цей метод, щоб відокремити та ізолювати жертву від спілкування. Жертву намірено

ізолюють, виганяють або ігнорують групою однокласників або всім класом. Це може включати спричинення образ, що може бути почутим жертвою, або образливі написи на дошці або громадських місцях (відмова у спільній грі, зайняттях, небажання сидіти поруч, відмова запрошувати на дні народження та інше) [34].

2. Фізичне насилля – це використання фізичної сили проти особи, що може призвести до травм. До фізичного насильства належать побиття, удари, потиличники, пошкодження майна, включаючи крадіжку, ховання або знищення одягу, підручників та особистих речей жертви. У крайніх випадках може бути використана зброя, наприклад, ножі. Як підкреслює І. Г. Малкіна-Пих, така агресивна поведінка частіше спостерігається серед хлопчиків, ніж серед дівчат. Фізичне та емоційне насильство часто взаємопов'язані. Глузування та знущання можуть тривати протягом тривалого періоду, спричиняючи травматичні наслідки для жертви.

3. Економічне насилля передбачає використання грошей для контролю над іншою особою. У цьому випадку жертву можуть залякувати грішми, вимагати гроші або інші матеріальні цінності, такі як сніданки, купони або гроші на обід. Жертву можуть також змушувати викрадати майно. Ця тактика використовується з метою звалити вину на саму жертву [29, с. 72].

Серед осіб, які виявляють агресивну поведінку, значну кількість складають учні з дисфункційних сімей, де панують насильство та конфлікти. І. Г. Малкіна-Пих вказує на велику схильність до прояву насильства учнів з таких типів сімей:

- Неповні сім'ї: діти, які виростають з одним з батьків, більш схильні до вияву емоційного насильства спрямованого на своїх однолітків. Цілком ймовірно, що дівчатка у таких сім'ях частіше виявляють емоційне насильство спільно з іншими [42, с. 177].

- Сім'ї з авторитарним стилем виховання: в умовах сімей, де батьки прагнуть до абсолютного контролю, часто виникає безумовна

підпорядкованість дітей, що призводить до пригнічення. У таких сім'ях школа стає місцем, куди діти спрямовують свою пригнічену з середини гнів та страх.

Таким чином, булінг визначається як соціальні взаємини, в яких одна особа періодично піддається нападам іншої особи (або кількох кривдників) протягом тривалого періоду (декілька місяців), що спричиняє у жертви тривожний стан та страх [42, с. 177].

Основні характеристики та прояви цькування включають:

– Систематичність або повторюваність – це явище, що відбувається регулярно та має повторювані епізоди.

– Присутність ворога та потерпілого (жертви булінгу) – це характеризується конфліктною взаємодією між агресором та потерпілим, а також присутністю свідків агресії [43, с. 101].

Вивчення агресивності серед підлітків неможливе без аналізу їхніх груп та специфічних субкультур. Особливу важливість має вивчення підліткової та юнацької субкультур, які представляють собою загальний стиль життя, цінності, стереотипи, та групові вимоги молодого покоління. Дослідження сучасної підліткової субкультури дає можливість виявити точні вияви агресії, включаючи вірші та музику, які сприяють поширенню цькування [43, с. 101].

Структура булінгу, має три елементи, а саме: переслідувач (булер), жертва і спостерігач. Учасниками булінгу є переслідувач та жертва. [45, с. 87].

Хлопчаки частішеявляються жертвами шкільної травлі. Методи цькування розрізняються за статевою ознакою жертви: хлопчаків частіше б'ють, а про дівчат однокласниці, зазвичай, розпускають плітки. [7, с. 26].

Наука сучасності має кілька підходів до дослідження булінгу. Частина дослідників направлена на пошук і визначення особистісних характеристик, притаманних особі булінгу та його жертві. Інша частина намагаються вивчати булінг як суспільно-психічний феномен [6, с. 78].

Наслідками булінгу є емоційні труднощі, як і у кривдників, так і у жертв. Вони не можуть у подальшому ефективно будувати здорові відносини з людьми, мають труднощі психоемоційного розвитку.

Шкільний булінг може мати серйозні та довготривалі наслідки для жертв, агресорів та свідків цього соціального явища. Ось деякі з найбільш поширених та значущих наслідків шкільного булінгу:

1. Психологічні наслідки:

– Депресія та тривожні розлади: шкільний булінг може сприяти розвитку депресії, тривожних розладів та панічних атак у жертв.

– Низька самооцінка та негативне ставлення до себе: постійні образи та тиск можуть вплинути на сприйняття себе, знижуючи самооцінку та віру у власні можливості.

– Суїцидальні думки та спроби: шкільний булінг може призвести до серйозних психічних криз та спроб самогубства.

2. Соціальні наслідки:

– Соціальна ізоляція: жертви булінгу можуть відчувати відчуженість від спільноти та мати труднощі в установленні соціальних контактів.

– Відчуття безпомічності та відмежування: діти, які пережили булінг, можуть відчувати безпомічність та втрату відчуття причетності до спільноти [5, с. 78].

3. Академічні та навчальні наслідки:

– Погіршення успішності та навчальних досягнень: стрес та емоційні труднощі, пов'язані з булінгом, можуть вплинути на навчальний процес та викликати зниження успішності.

4. Поведінкові наслідки:

– Ризик участі в антисоціальних діях: деякі жертви булінгу можуть спробувати вирішити свої проблеми через агресивну поведінку або участь у шкідливих групах [15, с. 15].

Боротьба з булінгом та надання психологічної підтримки може зменшити та запобігти цим наслідкам, сприяючи здоров'ю та благополуччю дітей та підлітків.

Діти, які стали жертвами шкільного булінгу, страждають від заниженої самооцінки, депресивних станів, хвилювання та нервозності. Жорстокість народжує почуття провини, невпевненість у собі, формує психічні комплекси і в суттєвій мірі деформує процес соціалізації. Підсумовуючи, в особистості дитини можуть сформуватися і негативні якості, такі як злість, ворожість, безцінність життя.

1.2 Форми та прояви шкільного булінгу

Сучасне суспільство характеризується процесами глобалізації та інформатизації, що базуються на постійній взаємодії як окремих особистостей, так і цілих націй та держав. Даний світовий устрій потребує об'єднання знань, умінь, навичок та технологій для досягнення спільних результатів і спільної мети. Інтернет-мережа об'єднує людей з усього світу. Економіка в різних країнах з кожним роком стає все більш взаємозалежною. Тому, на кожному особистість в сучасному бутті покладається відповідальність за активне утвердження толерантності по відношенню до оточення і терпимості до буденних реалій. Особливим суб'єктом впровадження зазначених пріоритетів сучасного цивілізаційного розвитку стає молодь, яка виступає рушійною силою соціокультурних перетворень найближчих кількох десятиліть.

Сучасний підліток переживає складну період соціалізації, вплив якого обумовлений кількома факторами. По-перше, це стрімкий темп технічного та технологічного прогресу, який вимагає нових навичок та умінь від підростаючого покоління. По-друге, це перенасиченість інформацією, велика частина якої може бути для них зайвою, але впливає на них глибоко, оскільки їм ще не вповнилося узгодження в життєвих пріоритетах. По-третє, це екологічні та економічні кризи, війни, які стосуються нашого суспільства і викликають у дітей відчуття безнадійності та обурення. Внаслідок цього у молоді розвивається почуття протесту, часто неосвідомленого, а разом з тим наростає їхнє прагнення до індивідуалізації, що при втраті

загальносуспільного інтересу може призвести до зростання егоїзму. Підлітки більш ніж інші вікові групи відчувають нестабільність соціального, економічного та морального середовища, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, оскільки старі цінності зазнали руйнації, а нові тільки у формуванні [12, с. 8].

Відзначається, що проблема агресії та агресивності набуває найбільшої актуальності особливо у критичні періоди соціального розвитку суспільства. Багато наукових дисциплін звертають увагу на аспекти підліткової агресії. Експерти в галузі психології та фізіології вважають агресію характерною рисою перехідного віку, обумовленою змінами гормонального фону, розвитком когнітивних процесів, інтелекту та здібностей. Соціологи досліджують, які форми може набути підліткова агресія під час процесу соціалізації. Останнім часом ця тема стала ще більш актуальною. Зміна соціально-політичної системи, високий рівень протесту, війна, радикальні зміни цінностей та змушена переорієнтація у поведінці призвели до зростання проявів агресії, збільшення випадків насильства та злочинності, агресивності в побутовій сфері.

У процесі історичного аналізу літератури очевидно, що терміни «агресія» та «агресивність», а також пов'язані з ними визначення, такі як «агресивний» та інші, мають оцінний характер, який є обумовленим історичними та ситуаційними умовами. По-перше, поняття агресії та агресивності завжди пов'язані з певною «нормою агресивності», яка, хоча не завжди усвідомлюється, проте є визначеною. По-друге, ступінь агресивності та наявність або відсутність агресії як такої оцінюються конкретним суспільством, що підкреслює відносний характер цих понять.

У соціалістичному суспільстві агресія була однозначно у сприйнятті як негативна риса особистості, і таке уявлення відображалось як у психології, так і в педагогіці. У західних країнах трактування агресії мало деякі відмінності, оскільки оцінка агресії залежала від її ступеня вираженості та спрямованості.

Це важливе спостереження. Оцінка агресії у контексті шкільного булінгу справді залежить від двох ключових аспектів: її вираженості та спрямованості. Давайте розглянемо кожен з них детальніше:

1. Вираженість агресії: вираженість агресії вказує на її відкритість та інтенсивність. Чим більш яскраво та наочно проявляється агресія, тим важче її ігнорувати та тим більш вона може завдати шкоди жертві. Вона може бути фізичною (удари, ляскання), вербальною (зневажливі слова, образи) або емоційною (відчуття переслідування, інтимні пошкодження).

2. Спрямованість агресії: спрямованість агресії вказує на те, на кого чи на що вона спрямована. Це може бути спрямовано на конкретну особу (індивідуальний булінг), групу людей (груповий булінг), або навіть на цілу соціальну групу (наприклад, расовий або гендерний булінг). Це також може бути спрямовано на конкретні характеристики особи, такі як зовнішність, освіта, етнічне походження тощо [9, с. 47].

Отже, оцінка агресії у контексті шкільного булінгу залежить від її інтенсивності та того, на кого чи на що вона спрямована. Це сприяє розумінню та ефективній боротьбі з цією негативною рисою в освітньому середовищі.

В сучасних умовах, коли переважають більш ліберальні цінності, певний рівень індивідуальної агресії стає чинником, що впливає не лише на соціальну адаптацію, а й на виживання певної частини населення. Це призводить до переосмислення ролі агресії як у соціальному, так і у психічному розвитку. В цьому контексті важливу роль відіграє аналіз форм її вияву, до яких можна віднести критику, гумор, спроби побудувати кар'єру за рахунок виявлення недоліків конкурентів, непрагнення створювати сім'ю, участь у протестних акціях та активну позицію у соціальних мережах [28, с. 113].

У науковій літературі вживається розмежування понять «агресія» (дія) та «агресивність» (властивість особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки). Отже, агресивність представляє собою рису особистості, що вказує на схильність до агресивної поведінки, тоді як агресія

є формою поведінки, що частково є соціально впливовою (через ЗМІ, однолітків, сім'ю) та частково є наслідком агресивності (властивості особистості) [18, с. 118].

Більшість психологів згодні, що агресивність є вродженою властивістю кожної живої істоти, виражаючи здатність до активності, спрямованої на задоволення власних потреб. Позитивний аспект агресивності, який полягає в активності, включає ініціативу у подоланні труднощів, боротьбу за виживання та самовдосконалення. Агресивність набуває негативного значення, коли особа, через недоліки соціальної адаптації, конфліктує з оточуючими, неадекватно сприймає та порушує моральні норми, завдаючи шкоду іншим. Відмінність між поняттями «агресія» і «агресивність», за словами Я. Куценко, призводить до важливих висновків. По-перше, не варто тотожно розглядати агресивність особистості з агресивними діями суб'єкта [36, с. 253]. По-друге, агресивність людини не завжди проявляється у відкрито агресивних вчинках. Сама агресивність не робить особу соціально небезпечною, оскільки зв'язок між агресивністю та агресією є неоднозначним, а акт агресії може не набувати форм, що вважаються соціально небезпечними та несхваленими громадськістю. Часто агресивність сприймається як «зловмисна активність». Проте сама деструктивна поведінка не є «зловмисною» у власній сутності, але її спрямовує мотив дії, або, іншими словами, ті цінності, ради яких розгортається активність. Зовнішні дії можуть виглядати схожими, проте їхні мотиваційні складові є прямо протилежними.

Одним з найбільш обговорюваних джерел поширення агресії є засоби масової інформації. Серед небезпечних для духовно-моральної атмосфери суспільства аспектів ЗМІ важливе значення має їхнє прагнення (заради високих рейтингів) експлуатувати негативні, руйнівні тенденції людської підсвідомості. Існує прямий зв'язок між злочинністю, яку ми бачимо на екранах телевізорів, та рівнем злочинності на вулицях. У наслідок впливу поданих інформаційних впливів суспільство все частіше стикається з такими явищами серед молоді, як втрата здатності до самоконтролю над власною

поведінкою, активізація ірраціональної сфери свідомості та посилення садомазохістських схильностей. Соціологічні дослідження підтверджують наявність відносних зв'язків між цими явищами та наростанням інтенсивності інформаційних потоків з відповідним змістом у ЗМІ.

Фахівці [37, с. 147; 15, с. 7] вважають, що зміст, який молодь сприймає через ЗМІ, є одним з найбільш травмуючих факторів впливу масових медіа на її психічний та фізичний стан. Особливу увагу слід звернути на насильство, яке надмірно демонструється телебаченням. Дослідження показують, що постійний перегляд насильства приглушує чутливість до агресії, зменшує значущість внутрішніх факторів, які її стримують, збільшує фактичні прояви агресивності в поведінці, формує неправильне уявлення про соціальну реальність, що може послужити підґрунтям для подібних дій.

На сьогоднішній день вчені звертають увагу на негативний вплив інформації, яка доступна у мережевому середовищі, на дітей, які користуються Інтернетом [38, с. 12]. Проведені дослідження показали, що у Інтернеті постійно поширюється інформація, яка формує у своїх користувачів (особливо дітей, які дуже чутливі до цього) свідому і підсвідому установку на те, що насильство і агресія є нормою сучасного життя для всіх та в усьому. Можливість маніпулювати негативною системою цінностей через комунікацію та анонімність сприяє різкому зростанню агресивності у дітей.

Незважаючи на те, що агресія в шкільному середовищі існує з часів існування шкіл як інституції, сучасні технології, особливо вплив інтернету та смартфонів, змінюють її характер та форму. Технологічний прогрес розширив можливості впливу на «жертву», оскільки для агресивної поведінки тепер не потрібний безпосередній контакт з об'єктом. Крім того, акти агресії в мережі можуть тривати довше через збереження відображень цих подій у віртуальному спілкуванні. Це викликає необхідність формування інформаційної культури поведінки підлітків у мережевому спілкуванні.

У сучасний період актуальною є проблема булінгу в школах, що відрізняється від ізольованого акту агресії. Булінг не представляє собою

окремого вчинку, а є формою групової взаємодії, в рамках якої проявляються різні типи поведінки. Навіть якщо булінг має спільні риси з конфліктом, він відрізняється своєрідністю взаємодії між особами в групі, характеризуючись такими специфічними аспектами, як повторюваність та дисбаланс сил. Виникнення булінгу в шкільному класі призводить до виникнення певної структури булінгу, що важливо аналізувати не лише для розкриття його сутності, а й для розробки методів подолання цього явища [40].

Булінг може проявлятися у різних формах: вербальній, фізичній, соціальній. Фізичний булінг характеризується певними агресивними діями (стусани, побиття, штовхання). Соціальне третування пов'язане з створенням напруженої атмосфери навчання з метою формування вищезазначеного ставлення групи, включаючи навіть вчителів чи персонал школи, до аутсайдера, «жертви». Булінг цього виду об'єднує форми непрямой фізичної та вербальної агресії, такі як бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожий вигляд або жестикуляція, образливі прізвища; насміхання над зовнішнім виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які виділяються серед своїх однолітків; погрози, приниження; примушення до «служіння» сильнішому – нести портфель, бути на підхваті, чергувати тощо. Також серед форм булінгу іноді виділяють економічний булінг: відбирання грошей та речей, пошкодження особистого майна; сексуальний булінг: принижливі жести, жарти сексуального характеру, примушування до певних негативних дій, зйомки в роздягальнях та інше [47, с. 25].

В останній період увагу науковців привертає новий вигляд булінгу, відомий як «кібербулінг». Це означає форму негативної поведінки, що включає розсилання агресивних та образливих повідомлень з використанням сучасних засобів інформаційних та комунікаційних технологій (Інтернет, мобільні телефони). Кібербулінг може виявлятися і в інших формах, наприклад, у «хакерських» атаках, спрямованих на завдання шкоди персональним комп'ютерам «жертв» (взлом, зміна паролю, пошкодження особистих веб-

сайтів та інше). Усе це вказує на наявність специфічних ознак цього «високотехнологічного» виду булінгу у порівнянні з традиційним.

По-перше, не є обов'язковими множинні ворожі дії, оскільки, наприклад, одноразове пошкодження веб-сайту «жертви» з додаванням образливої інформації може мати довготривалий ефект (повідомлення буде прочитане багатьма користувачами мережі).

По-друге, фізична сила, яка є важливим фактором у випадках звичайного (фізичного) булінгу, тут має менше значення; на передній план виходять інтелектуальні здібності та технічні вміння агресора.

По-третє, спілкування між «агресором» і «жертвою» відсутнє, тому «агресор» не може безпосередньо спостерігати за реакцією своєї «жертви» та наслідками своїх дій. Кібербулінг через Інтернет дозволяє «агресорові» залишити свою анонімність і перетворити ситуацію переслідування на своєрідний «маскарад» [54, с. 59].

Треба відзначити, що булінг у школі проявляється не лише в діях учнів один до одного, але і в поведінці вчителів по відношенню до учнів або навпаки. Вчителі у взаємодії з дітьми можуть виявляти таку поведінку, яка принесе їм психологічний біль та обмежить їхнє право на гідність особистості. Але виявити такий прояв булінгу досить важко. Під час спілкування з учнями вчитель може вживати авторитарний стиль керівництва, який, хоча і може сприйматися дітьми як обмеження їхніх прав, але не вважається булінгом у звичайному розумінні. Іншим виявом булінгу може бути переслідування учнями самого вчителя [48, с. 43].

Наслідки булінгу не тільки впливають на особистість поодинокі людини, але й мають важливий соціальний аспект. Діти, які виявляють агресивну поведінку в школі, націлену на своїх однолітків та вчителів, можуть проявити тенденції до злочинної діяльності у дорослому житті. Також існує група дітей, які були об'єктами насмішок та знущань, і часто їх нагромаджена образа виливається у формі агресивних та кримінальних дій.

Вивчаючи проблему булінгу у школі, більшість вчених визнає, що найнебезпечнішим аспектом цього явища є його наслідки, які відчувають не лише жертви, але й усі учасники цього процесу.

Зокрема, у дітей, які стали об'єктами булінгу, це може викликати серйозні психологічні проблеми, такі як депресія, низька самооцінка, проблеми зі здоров'ям, погіршення навчальних успіхів та навіть суїцидальні думки. Для цих дітей школа стає місцем постійних випробувань. Ті, над якими систематично знушаються, втрачають бажання відвідувати школу, їх успішність падає. Крім того, вони можуть стати замкнутими, надмірно тривожними та недовірливими.

Оскільки переслідувачами в школі є інші діти, очевидно, що без втручання в їхній особистісний розвиток інші учасники мають високий ризик у дорослому житті стати особистістю з психопатологічними ознаками [51, с. 49].

Дослідження, проведені у США, підтвердили, що понад 75% учнів, які здійснили обстріл у школі, стверджували, що їм траплялись випадки насильства з боку інших учнів. Часто саме бажання помститися виступало як мотив для озброєного нападу [59].

Науковці також вказують на те, що діти, які вчиняють знущання, проявляють більшу схильність до участі у бійках, крадіжках, вживанні алкоголю та куріння порівняно з іншими однолітками. Крім того, вони мають низькі оцінки з шкільних предметів та можуть носити зброю.

Діти, які є свідками знущання, також, подібно до самих жертв, можуть відчувати себе у небезпеці. Вони можуть відчувати страх, нездатність до дій, почуття провини за бездіяльність і навіть виникає бажання приєднатися до процесу, особливо якщо у них немає стійкої позиції стосовно ситуації. Якщо булінг триває протягом тривалого часу, це може суттєво впливати на загальний психологічний клімат у школі: у школі може панувати атмосфера страху та неповаги до особистості, учням може бути важко навчатися, вони відчують себе незахищеними, учням може не сподобатися школа, бо вони

відчувають, що вчителі не можуть повністю контролювати ситуацію та не турбуються про інтереси учнів [50, с. 132]. Це вказує на те, що насилля має вплив на всіх його учасників та призводить до порушення ефективної діяльності школи.

Негативні наслідки булінгу мають тривалий вплив на особистість жертви. Шкільний булінг впливає на дітей як безпосередньо, так і опосередковано.

В першу чергу, тривалі знущання в школі впливають на самовизначення дитини, що призводить до зниження самооцінки та відчуття власної неприйнятності. Дитина може уникати спілкування з іншими та відчувати себе відторгнутою. Також інші діти можуть уникати дружби з жертвами, оскільки бояться стати наступними об'єктами знущання. Це може ускладнити формування дружби для «жертви» та негативно вплинути на її соціальну адаптацію, що може вплинути на різні аспекти її життя.

По-друге, статус «жертви» приводить до низького соціального статусу в групі, проблем в навчанні та поведінці. Ці діти стикаються з високим ризиком розвитку нервових, психічних та поведінкових розладів. У жертв булінгу часто спостерігаються невротичні розлади, депресія, порушення сну та апетиту, а у важких випадках може виникнути посттравматичний синдром.

По-третє, у підлітків шкільне насильство порушує розвиток ідентичності. Тривалий стрес викликає відчуття безнадійності та відчуженості, що сприяє думкам про суїцид [22, с. 38].

Отже, булінг впливає на дитину не лише у сприйнятті навчального матеріалу, але й має негативні довгострокові психологічні наслідки.

Проаналізувавши науково-психологічну літературу можемо підсумувати, що булінг у навчальному середовищі представляє собою тривалий процес жорстокого ставлення, який може включати фізичну або психологічну агресію від одного учня чи групи учнів до іншого з метою заподіяння шкоди або викликання страху через погрози. Перші наукові дослідження на цю тему були проведені скандинавськими вченими, такими як

Д. Олвеус та Е. Руланн. Д. Олвеус підкреслює, що булінг включає в себе дисбаланс сили та влади, тоді як Е. Руланн стверджує, що ціллю булінгу є заподіяння жертві шкоди. За результатами аналізу наукових публікацій та узгоджуючи свою думку з науковцями, ми приходимо до висновку, що булінг є вкрай негативним явищем, яке важко викоринити з процесів навчання та виховання.

Підлітковий віковий період включає в себе групу ситуацій, де існує підвищений ризик виникнення і поглиблення агресивної поведінки через біосоціопсихологічні особливості цього віку. Це чутливий період для прояву агресії. Ми не відкидаємо можливого впливу біологічних і генетичних факторів на формування агресивності як характеристики особистості, але ми також приймаємо точку зору, згідно з якою агресія є результатом навчання і на неї впливають різноманітні ситуаційні, соціальні та когнітивні фактори. Серед таких факторів можна вказати неправильні взаємини в родині, з однолітками, вплив засобів масової інформації, недостатню розвиненість навичок соціальної поведінки та саморегуляції. Міжособистісне насильство серед підлітків, в певній мірі, може розглядатися як норма в поведінці. Це саме поведінка таких осіб є об'єктом особливого інтересу для дослідників.

Отже, булінг в освітньому середовищі є сталим і систематичним явищем, і він може приймати різні форми. Важливо відзначити, що серед всіх учасників освітнього середовища саме підлітки стають найбільш вразливою групою відносно булінгу. Під час свого розвитку вони встановлюють соціальні зв'язки, формують власну систему переконань, визначають свої цінності та пріоритети, а також навчаються різним моделям поведінки. На жаль, булінг часто стає однією з таких моделей. Перехід до підліткового віку супроводжується підлітковою кризою, коли навчальна діяльність втрачає свій попередній вплив на розвиток і стає менш важливою, а основним видом діяльності стає особистісно-інтимне спілкування.

РОЗДІЛ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ТА НАСЛІДКІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ

2.1 Методологічні засади дослідження шкільного булінгу

Методологічні засади дослідження шкільного булінгу визначають підходи, методи та стратегії, які використовуються для аналізу цього соціального явища. Основні методологічні принципи дослідження шкільного булінгу включають таке:

1. **Мультидисциплінарність:** дослідження шкільного булінгу вимагає інтеграції знань з психології, соціології, педагогіки, медицини та інших наук. Це дозволяє отримати комплексне розуміння явища та його вплив на різні аспекти життя дітей та підлітків.

2. **Діагностика і вимірювання:** розробка надійних та валідних інструментів для вимірювання булінгу є важливою методологічною складовою. Дослідники використовують анкети, інтерв'ю, спостереження та інші методи для збору даних.

3. **Довготривалість і лонгітюдність:** дослідження шкільного булінгу можуть бути більш інформативними, якщо вони тривають протягом тривалого періоду часу, дозволяючи вивчати зміни в часі та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

4. **Суспільний контекст:** методологічні підходи повинні враховувати культурні та соціальні відмінності в сприйнятті і реакціях на булінг. Дослідники мають розуміти, як ці контекстуальні фактори впливають на явище.

5. **Забезпечення конфіденційності і етика дослідження:** збирання даних повинно здійснюватися з дотриманням етичних норм та забезпеченням конфіденційності учасників дослідження, особливо у випадках, коли досліджуються діти та підлітки.

6. **Дослідницька об'єктивність:** дослідники повинні намагатися залишати особисті погляди і вплив на мінімумі та стежити за об'єктивністю в аналізі результатів.

7. Застосування теорій і концепцій: методологічні підходи включають застосування різних психологічних, соціологічних і педагогічних теорій і концепцій для пояснення і розуміння феномену булінгу. Наприклад, теорії соціального впливу чи психологічні теорії агресії можуть бути корисними в аналізі цього явища.

8. Врахування різноманітності булінгу: методологічні підходи повинні враховувати різні форми булінгу, включаючи фізичний, вербальний, соціальний та електронний булінг, і досліджувати їхні унікальні аспекти і наслідки.

9. Постійний оновлюваний підхід: дослідження шкільного булінгу повинні адаптуватися до змін у суспільстві і технологічному прогресі. Методології повинні вдосконалюватися для врахування нових форм булінгу та змін в поведінці дітей та підлітків [23, с. 107].

Загальний підхід до дослідження шкільного булінгу повинен бути інтегративним, комплексним та спрямованим на забезпечення якісного аналізу цього соціального явища для подальшого розроблення ефективних стратегій протидії та підтримки учасників освітнього процесу. Методологічні засади грають ключову роль у створенні об'єктивних та надійних досліджень шкільного булінгу, які можуть служити основою для розробки ефективних програм запобігання та інтервенції.

Вчені з США провели довготривале дослідження, яке показало, що особи, які стали жертвами насильства в шкільні роки, досягають 23 років із вищим рівнем депресивності та нижчою самооцінкою, у порівнянні з їхніми ровесниками, які не переживали домагань. За результатами дослідження виявлено, що 60% хлопців, які були образниками в середній школі, досягаючи 24 років, хоча б раз притягувалися до відповідальності за вчинення злочину, і 35-46% з них мають три чи більше засуджень [24, с. 16].

Х. Лейманн приділив значну увагу наслідкам булінгу, провівши дослідження, у якому вивчав 350 дорослих жертв насильства на робочих

місцях. Опитування спрямовувалося на виявлення різноманітних симптомів стресу у цій групі осіб [26, с. 100].

Проте важливо відзначити, що ці прояви також характерні для дітей, які є жертвами булінгу у школі. У результаті свого дослідження вчений визначив 5 груп симптомів:

1. Перша група пов'язана із впливом стресу на когнітивні процеси, що призводить до фізичних гіперреакцій, таких як порушення пам'яті, концентрації уваги, депресія, апатія, швидке роздратування, загальна втомленість, агресивність, почуття незахищеності та фрустрація.

2. Друга група вказує на психосоматичні симптоми, такі як нічні жахи, біль у шлунку, діарея, блювання, відчуття слабкості, втрата апетиту, стискання у горлі, схильність до плачу та почуття самотності.

3. Третя група об'єднує симптоми, що виникають під впливом виділення стресових гормонів та активності автономної нервової системи, такі як біль у грудях, пітливість, сухість у роті, серцебиття та часте дихання.

4. Четверта група відображає симптоми, пов'язані з м'язовим напруженням, такі як біль у спині, біль у задній частині шиї та біль у м'язах.

5. П'ята група пов'язана із проблемами сну, такими як труднощі при засинанні, переривчастий сон та раннє пробудження.

6. Шоста група симптомів включає слабкість у ногах та загальну слабкість.

7. Сьома група охоплює симптоми, такі як втрата свідомості та тремор [27, с. 84].

Безпосередньо до цього, Х. Лейманн визначив додаткові ознаки, які свідчать про те, що особистість відчуває відчуженість від оточуючої ситуації: коли людина ізолює себе від інших, коли особистість вже не відчуває себе частиною суспільства, або коли вона виявляє цинічне ставлення до світу.

Ці дослідження підтверджують, що тривале знущання викликає стрес, і якщо людина піддається йому протягом тривалого періоду, це може призвести до розвитку невротичного розладу особистості. Коли особистість вже

перебуває в стані невротичного розладу, що супроводжується змінами у її поведінці та ставленні до оточуючих, часто саме цю людину звинувачують у вияві насильства. Як вже зазначалося, результати дослідження Лейманна збігаються з висновками інших досліджень у шкільному середовищі: булінг залишає тривалі наслідки для особистості.

Проте найбільш вражаючим свідченням про наслідки булінгу у школі є випадки самогубства дітей, які стали об'єктом насмішок та знущань. У англійській мові був введений навіть новий термін, щоб позначити самогубство, спричинене булінгом – «bullycide». За даними англійського сайту www.bullyonline.org, щороку 16 дітей у Великобританії вчиняють самогубство через знущання над ними. Це серйозна проблема для тих дітей, які опиняються беззахисними в цьому суспільстві, в школі, в групі людей, де їхня самооцінка стає дуже слабкою, а тиск на їхню особистість – надто великим.

Аналізуючи досвід інших країн у боротьбі з булінгом в шкільному середовищі, можна виділити ефективні аспекти реалізації антибулінгових програм. Найвідомішою експериментальною програмою щодо запобігання шкільному булінгу є розробка Д. Ольвеуса. Ця програма була протестована у 42 норвезьких школах ще у 1982–1984 роках, і в результаті її впровадження спостерігалось стійке зниження частоти виникнення ситуацій шкільного булінгу більше, ніж вдвічі.

Інтерес викликає програма Д. Таттума, яка має численні спільні риси з ініціативою Д. Ольвеуса [56, с. 53] і успішно впроваджується у Великій Британії. Ці програми пройшли ефективність у багатьох школах Норвегії, США, Канади та Австралії. Результати їхньої реалізації свідчать, що систематична та цілеспрямована робота із шкільним булінгом сприяє його зменшенню та мінімізації тяжких наслідків цього негативного явища. Антибулінгові програми враховують особливості країни, в якій вони застосовуються, але водночас мають спільні особливості, такі як:

- регулярне опитування учнів щодо поширеності булінгу;

- обговорення проблеми булінгу на уроках, загальношкільних та батьківських зборах;
- спільне створення учнями (з допомогою та участі дорослих) кодексу поведінки;
- посилення спостереження вчителів за дітьми під час перерв, у їдальні, на спортивних майданчиках та шкільних подвір'ях;
- навчання педагогічного колективу стратегіям профілактики булінгу та втручання в разі його виникнення [59, с. 268].

Рекомендації з мінімізації шкільного булінгу, які можна знайти в дослідженнях В. Петросянц [15, с. 9], включають такі аспекти: необхідно планувати роботу в спільній взаємодії психолога, класних керівників та адміністрації; робота спеціалістів має на меті попередження виникнення булінгу в освітньому середовищі; систематичний збір інформації, розробка індивідуальних програм супроводу для кожного учня та відстеження динаміки розвитку повинні бути проведені регулярно; стратегія попередження булінгу в освітньому просторі включає в себе залучення всього персоналу школи, учнів і їхніх батьків, а також підвищення усвідомленості щодо ситуацій булінгу в школі.

Загалом, методологічні засади дослідження шкільного булінгу є важливими складовими для розуміння та боротьби з цим складним соціальним явищем. Однією з ключових вимог при вивченні булінгу є комплексність підходу, що враховує кількісні та квалітативні аспекти, а також інтердисциплінарний підхід, що об'єднує знання з різних галузей науки. Діагностика і вимірювання булінгу стають метою важливого методологічного завдання, оскільки надійні дані є фундаментом для розробки ефективних програм протидії. Лонгітюдність досліджень дозволяє відстежувати динаміку явища та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Методологічний підхід до дослідження шкільного булінгу також повинен враховувати соціальний і культурний контекст, де відбуваються події, та забезпечувати етичність та конфіденційність під час збору та аналізу даних. Насамкінець, необхідно

підкреслити постійну актуалізацію методологічних підходів у дослідженні шкільного булінгу, оскільки це явище постійно змінюється та розвивається. Тільки завдяки сучасним, інноваційним методам та стратегіям ми можемо краще розуміти, запобігати та виправляти це негативне явище для блага дітей та підлітків у шкільному середовищі.

2.2 Методи, методика та процедура дослідження

Дослідження вищого шкільного булінгу можуть виконуватися за допомогою різноманітних методів та підходів. Ось деякі з них:

1. Анкетування: опитування вчителів, учнів та інших працівників школи за допомогою анкет, спрямованих на виявлення випадків булінгу, його типів, частоти виникнення та особливостей спостереженого або власного досвіду.

2. Групові обговорення: проведення фокус-груп або інших групових обговорень серед учнів для виявлення та аналізу підліткових думок, ставлення до булінгу та виявлення схильності до цього явища.

3. Спостереження: безпосереднє спостереження в шкільному середовищі, яке дозволяє виявити конкретні ситуації булінгу та визначити особливості його виникнення та прояву.

4. Аналіз документів: перегляд шкільних документів, таких як журнали ведення дисципліни, звіти про конфлікти та інші записи, які можуть містити інформацію про випадки булінгу.

5. Інтерв'ю: опитування окремих учнів, вчителів, батьків або інших осіб, які можуть мати інформацію про випадки булінгу в школі.

6. Аналіз статистичних даних: вивчення статистичних даних, таких як звіти про збільшення відсотка відсутності учнів у школі або збільшення випадків погіршення успішності внаслідок булінгу.

7. Психологічні тести та шкали: використання психологічних тестів та шкал, які дозволяють вимірювати рівень агресивності, емоційного благополуччя та соціальних навичок учнів.

8. Інтернет-дослідження: проведення онлайн-анкетування або аналізу соціальних мереж для виявлення випадків булінгу та взаємодії між учнями в цифровому середовищі.

9. Комбіновані методи: часто дослідження булінгу використовують комбінацію різних методів для отримання більш повного та об'єктивного зображення ситуації [60, с. 7].

Кожен з цих методів має свої переваги та недоліки, і їх вибір залежить від конкретних обставин та мети дослідження

Зважаючи на складність і важливість проблеми булінгу в шкільному середовищі, важливо використовувати різні методи дослідження, а також поєднувати їх для отримання більш повного розуміння цього явища. Крім того, важливо враховувати етичні аспекти та забезпечувати конфіденційність даних при проведенні досліджень, оскільки булінг може бути чутливою темою для учнів та учасників освітнього процесу.

Після збору та аналізу даних, отриманих за допомогою цих методів, можна розробити програми та стратегії для запобігання та врегулювання проблеми булінгу в школах. Такі дослідження допомагають встановити, які групи учнів або конкретні контексти найбільше схильні до булінгу, і які підходи ефективні для запобігання цьому явищу та надання підтримки жертвам та агресорам.

Загальний підхід до дослідження булінгу передбачає командну роботу між науковцями, педагогами, психологами та іншими фахівцями з метою забезпечення безпеки та здоров'я учнів, покращення шкільної атмосфери та створення умов для всебічного розвитку особистості в навчальному середовищі.

Для більш деталізованого та точного виявлення булінгу в галузі психології використовують різноманітні методики, які дозволяють отримати якісну та кількісну оцінку емпіричних показників [58].

Для визначення поширеності насильницьких проявів серед підлітків ми використовували комплекс методик, які були апробовані на великих групах

школярів, пройшли оцінку на валідність і надають можливість отримати інформацію щодо середніх значень та закономірностей розподілу вивчених показників.

Для проведення експериментального дослідження булінгу у підлітковому віці, ми скористалися підбіркою методик, представлених В. Вишневською та М. Бутовською:

1. Опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності».
2. Методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії».
3. Модифікована методика Л. Сакса – В. Леві «Незакінчені речення» для діагностики уявлення дитини про насилля.
4. Анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської.
5. Анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій) [41, с. 67].

Короткий огляд методик:

Опитувальник Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності»: призначений для діагностики мотивації схвалення та схильності до відповідних спотворень відповідей у тестах при вивченні бажаних середовищних і міжособистісних впливів. Віковий діапазон: молодший шкільний і середній шкільний вік (8-12 років). Опитувальник складається з 20 тверджень, на кожне з яких випробуваний повинен відповісти «так» чи «ні» [35].

Кожна правильна відповідь оцінюється одним балом. Загальний показник мотивації схвалення обчислюється як сума всіх балів. Цей показник відображає мотиваційну структуру особистості та, зокрема, рівень її залежності від позитивних оцінок оточуючих, вразливість та чутливість до міжособистісного впливу. Іншими словами, ця шкала дозволяє виміряти ступінь потреби особистості у схваленні іншими. З більш високим показником пов'язана сильніша мотивація схвалення, і, отже, більша готовність особистості представляти себе перед іншими як повністю відповідну

соціальним нормам. Низькі показники можуть свідчити як про відмову від традиційних норм, так і про надмірну вимогливість до себе. Автори шкали прагнули створити інструмент, вільний від фіксації на патологічних симптомах, яка може бути властивою іншим шкалам. Крім того, ставилася задача розрізнення між впливом власне мотивів у змісті тверджень. Доступні дані свідчать про високу валідність та надійність розробленої шкали.

Методика А. Басса – А. Дарки (адаптація О. К. Осницького) «Визначення показників та форм агресії» призначена для оцінки рівня вияву основних форм агресії та ворожих реакцій [32, с. 174]. Цей опитувальник використовується у віковому діапазоні від 13 років і старше. Складається з 75 тверджень, на які респондент відповідає «так» або «ні». Кожне твердження належить до одного з восьми індексів форм агресивних чи ворожих реакцій. Підрахунок індексів різних форм агресивності та ворожих реакцій здійснюється за кількістю збігів відповідей з ключем.

При розробці цього опитувальника дотримувалися таких принципів:

1. Кожне питання спрямоване тільки на визначення однієї форми агресії.
2. Формулювання питань структуроване так, щоб найбільше уникнути впливу суспільного схвалення на відповіді.

Шкали включають:

- Фізична агресія: застосування фізичної сили проти іншої особи.
- Вербальна агресія: виявлення негативних почуттів через форму (сварки, крик, вереск) і зміст словесних відповідей (докори, погрози, прокляття, лайка, насмішки).
- Непряма агресія: агресія, що спрямована опосередковано, наприклад, плітки та злобні жарти, а також агресія, що не має конкретної мети (вибухи люті, крики, тупання ногами, биття кулаками по столу тощо).
- Роздратування: готовність виявляти запальність, різкість та грубість при найменшому збудженні.

– Негативізм: опозиційні реакції проти авторитету і керівництва, включаючи від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і правил.

– Образа: заздрість і ненависть до оточуючих, викликана відчуттям гіркоти і гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

– Підозрілість: недовіра та обережність до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

– Почуття провини (аутоагресія): виражається різними формами поведінки, які зазвичай заборонені суспільством, та переконанням людини, що вона є поганою і вчиняє неправильні дії [25, с. 57].

Відповіді оцінюються за восьмима вказаними шкалами. Опитувальник не є вільним від мотиваційних спотворень, таких як соціальна бажаність, тому необхідно додатково перевірити надійність отриманих результатів, використовуючи, наприклад, ретест або інші методи.

Модифікована методика Л. Сакса – В. Леві «Незакінчені речення» призначена для діагностики уявлень дитини про насильство. Основна мета полягає в оцінці когнітивного, емоційного та поведінкового аспектів уявлень дитини про цей явище. Методика може застосовуватися як індивідуально, так і в групі. Кожній дитині надається аркуш із неповними пропозиціями, які їй потрібно доповнити.

Ця методика дозволяє діагностувати три ключові параметри:

1) Уявлення, яке дитина має про насильство як явище.

2) Емоції, з якими дитина стикається та з якими ситуаціями пов'язані ці емоції.

3) Прийнятлива для дитини поведінка в ситуації насильства [20, с. 100].

Анкета схильності до булінгу Л. Н. Луговської призначена для діагностики тенденції до насильницької поведінки. Застосовується в молодшому та середньому шкільному віці. Складається з 15 запитань, кожне з яких має кілька варіантів відповідей. Ця методика допомагає визначити, де саме у дітей виникають проблеми з насильством, чи це в школі, чи в сім'ї.

Також дозволяє встановити схильність до булінгу та конкретні методи його виявлення, такі як фізичне, емоційне, сексуальне насильство.

Анкета «Проблема шкільного насильства», модифікована О. Герженій, призначена для діагностики проявів насильства серед школярів раннього юнацького віку. Застосовується в підлітковому та ранньому юнацькому віці. Містить 13 питань та 1 відкритий варіант відповіді. Може використовуватися як в груповій, так і в індивідуальній роботі. Допомогає визначити ставлення та уявлення досліджуваного стосовно явищ насильства.

Цей комплекс методик був використаний для вивчення особливостей виявлення проявів булінгу в підлітковому віці в магістерській роботі.

2.3. Аналіз результатів вивчення проявів булінгу в освітньому середовищі.

Експериментальне дослідження проводилося на базі ліцею № 176 імені Мігеля де Сервантеса Сааведри, Дніпровського району міста Києва. В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8-х класів, середній вік яких складає 13 років. З них 70 дівчат та 60 хлопців.

За допомогою опитувальника Д. Кроуна – Д. Марлоу «Шкала соціальної бажаності», метою якої є діагностика мотивації схвалення та схильності до відповідних спотворень відповідей у тестах, дозволив нам виключити 11 респондентів із загальної вибірки, результати відповідей яких виявилися соціально бажаними і тому – сумнівними.

Бланки відповідей даних обстежуваних надалі не розглядаються, оскільки результати їх відповідей не є достовірними.

Наступною була проведена методика А. Басса - А. Дарки (адаптація О. К. Осницького), спрямована на визначення переважаючих форм агресії.

За даною методикою дослідження проводилося за восьма параметрами:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза,

прокляття, лайка).

3. Непряма агресія – агресія спрямована на іншу особу - злобні плітки, жарти, також агресія, яка ні на кого не спрямована - вибух люті, що виявляється в крику, тупання ногами, биття кулаками по столу і т. п.

4. Роздратування – готовність при найменшому порушенні до прояву запальності, різкості, грубості.

5. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва; це поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

6. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

7. Підозрілість – недовіра і обережність по відношенню до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

8. Почуття провини – виражає можливе переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить злобливо, наявність у нього каяття совісті [13, с. 29].

Результати аналізу представлені в таблиці 2.1 та зображені на рисунку 2.1. За цими даними видно, що у школярів підліткового віку основним проявом агресії є вербальна форма (спостерігалася у 36,1% учасників), на другому місці за поширеністю є фізична агресія (виявлена у 26,9% учасників дослідження). В інших випадках, хоча й у меншій кількості, виявлені такі форми агресії: непряма агресія (12,6%), роздратування (10,9%) та розкаяння свідомості або аутоагресія (7,9%). Підозрілість є преобладаючою у чотирьох осіб, образа виявилася в двох школярів (1,7%), а негативізм виявився в одного учасника (0,8%). Отже, такі форми агресії є менш поширеними серед школярів підліткового віку. Найбільш поширеними є: використання фізичної сили проти іншої особи, висловлення негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних відповідей. Агресія спрямована на іншу особу, така як злобні плітки та жарти, а також агресія, що не має конкретного об'єкта, яка виявляється у вибуху люті, крику, тупанні ногами чи битті кулаками по столу.

Таблиця 2.1. Результати дослідження показників форм агресії у школярів підліткового віку (%)

Види агресій	Показники агресії	
	Аб	%
Фізична агресія	32	26,9
Непряма агресія	15	12,6
Роздратування	13	10,9
Негативізм	1	0,8
Образа	2	1,7
Підозрілість	4	3,4
Вербальна	43	36,1
Розкаяння совісті (аутоагресія)	9	7,6

Таким чином, результати вказують на те, що серед дівчат найбільш поширеною є вербальна агресія (виявлена у 49,2% учасниць). Це означає, що дівчата часто виражають негативні почуття як у формі (сварка, крик, вереск), так і у змісті своїх висловлених думок (погрози, прокляття, лайка). Також помітна значна кількість непрямой агресії серед них (21,3%), що включає агресію, спрямовану на іншу особу через злобні плітки, жарти, або агресію, яка не має конкретної мішені, і виявляється у вибухах люті, проявляючи себе в крику, тупанні ногами, битті кулаками по столу та інше. Це включає такі прояви булінгу, як плітки, вербальні образи та бойкотування. У хлопців переважає фізична агресія (виявлена у 50% учасників), що свідчить про те, що хлопці найчастіше виражають свою агресію через застосування фізичної сили проти іншої особи.

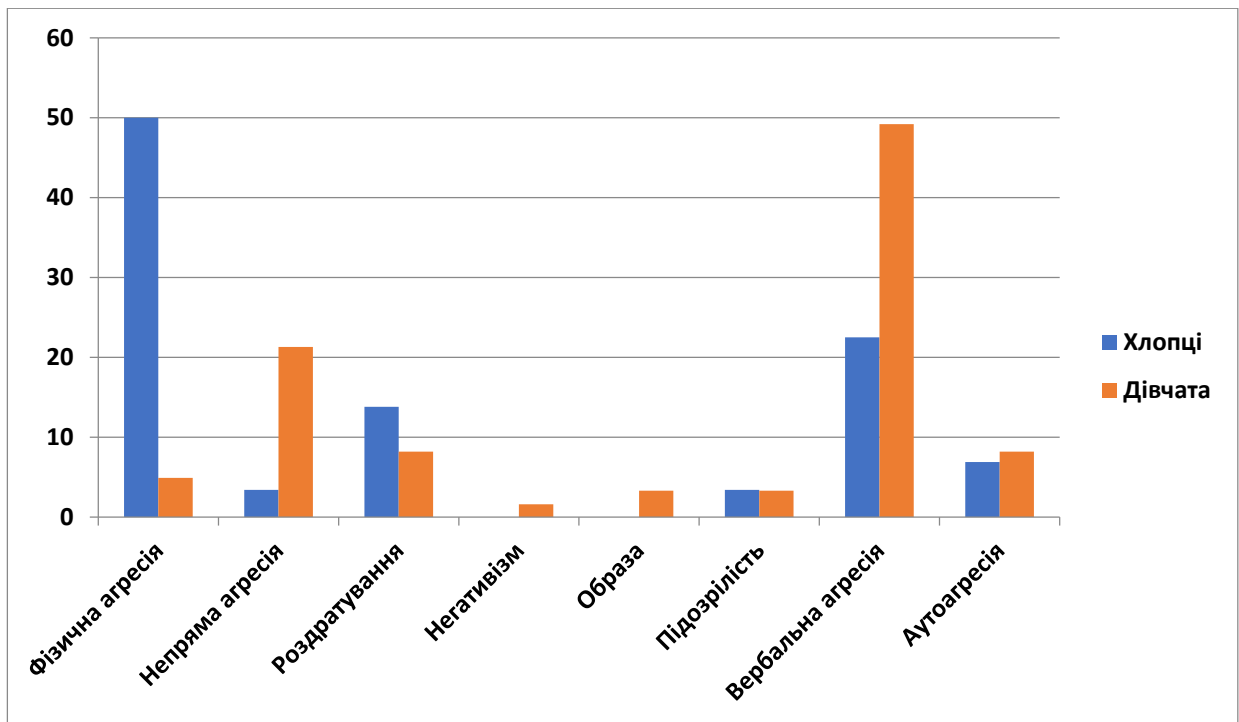

Рис 2.1. Показники агресивності серед школярів підліткового віку (%)

Важливо відзначити, що у хлопців відсутні такі форми агресії, як негативізм (опозиційна поведінка проти авторитету або керівництва) та образа (відчуття заздрості та ненависті до оточуючих, спричинені гіркотою та гнівом на світ за дійсні або уявлені страждання). Ці форми поведінки можуть поступово переходити від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв та законів. Ці види агресії виявлені у невеликому відсотку у групі дівчат (1,6% для негативізму та 3,3% для образи). Також важливо зазначити, що лише у невеликого відсотку осіб в обох групах (8,2% дівчат та 6,9% хлопців) присутні почуття провини, які виявляються у переконанні досліджуваного у тому, що він є поганою людиною, та у його наявності каяття совісті.

Таким чином, отримані дані дозволили виявити відмінності між дівчатами та хлопцями підліткового віку насамперед за показниками агресивності.

Наступною є модифікована методика Л. Сакса – В. Леві «Незакінчені речення». Метою даної методики є діагностика когнітивного, емоційного та

поведінкового аспекту уявлень дитини про насильство.

Проаналізувавши відповіді респондентів та розподіливши їх за відповідними аспектами, були отримані такі висновки:

1. За загальною кількістю досліджуваних (119 осіб):

- 29 осіб (24,4%) мають схильність до прояву насилля, вони вважають себе лідерами класу та мають вплив на інших (14 хлопців - 11,8%, 15 дівчат - 12,6%).

- 26 осіб (21,8%) не мають схильності до прояву насилля. Проте вони відчують насильство в школі, вважають себе аутсайдерами класу та не впевненими в собі (15 хлопців - 12,6%, 11 дівчат - 9,2%).

- У 53 осіб (44,5%) (25 хлопців - 21%, 28 дівчат - 23,5%) спостерігається тенденція до схильності проявлення насилля лише тоді, коли це стосується їхнього життя або порушує їхні права. Вони відчують себе впевнено в класі та утримують хороші стосунки з однолітками.

- 11 респондентів (9,2%) не визнають будь-які прояви насильства, байдуже ставляться до класного життя та проявляють малий інтерес до відносин з однокласниками (4 хлопці - 3,3%, 7 дівчат - 5,9%).

Отже, результати свідчать про те, що як у дівчат, так і у хлопців існує схильність до прояву насилля та бажання бути лідером класу. Однак хлопці частіше стикаються з насиллям у школі та відчують себе аутсайдерами в класі.

Анкета щодо схильності до булінгу Л. Н. Луговської включала наступні дані за її структурою:

1. На запитання «Чи спостерігали ви насилля в школі?» більшість опитаних (65,5%) відповіли «так», зокрема 30,2% хлопців і 35,3% дівчат.

2. З загальної кількості респондентів (119 осіб), 28 учнів (23,5%) стверджують, що до них застосовувалось насилля соціально взаємодіючими однокласниками, з них 13 хлопців (10,9%) і 15 дівчат (12,6%).

3. На запитання «Якого роду насилля було спрямоване на вас в школі?» 21 опитуваний (17,6%) вказали на емоційне насилля, таке як глузування,

присвоєння кличок, висміювання та інші форми приниження в присутності інших дітей, а також відторгнення та ізоляція. Ці відповіді надали 15 дівчат (12,6%) і 6 хлопців (5%). Ще 7 школярів (5,9%) зазначили, що на них було здійснено фізичне насилля.

4. Дані свідчать, що 12,6% досліджуваних (15 осіб) були свідками насилля вдома, з них 7 хлопців (5,9%) та 8 дівчат (6,7%).

5. З 119 респондентів 59,7% (71 особа) відчувають жах, співпереживання і жаль, спостерігаючи за жорстоким поведінням з іншими. Зокрема, 32 хлопці та 39 дівчат відзначили ці емоційні реакції. Ще 10 осіб (8,4%) (7 хлопців та 3 дівчат) відчувають сором та байдужість.

6. На запитання «Чи допускали Ви насилля до кого-небудь?» лише 7,6% (9 осіб, з них 7 хлопців та 2 дівчат) відповіли «так» і вказали, що це було фізичне насилля, при цьому вони відчували ненависть і гнів.

7. 74,8% (89 осіб) могли б розповісти про ситуацію, пов'язану з насиллям в школі, лише анонімно спеціалісту, тоді як всі інші 25,2% (30 осіб) взагалі не відповіли на це запитання, включаючи 18 хлопців та 12 дівчат.

Отже, дівчата виявили більшу схильність до емоційного насилля, у той час як хлопці були більш схильні до фізичного насилля. Аналізуючи відповіді, можна зробити висновок, що кількість як жертв, так і кривдників, дещо перевищує ті показники, що були вказані під час опитування. Ймовірними причинами цього може бути небажання учасників оприлюднювати ситуації насильства, яке має місце у школі.

Анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована О. Герженій).

Результати дослідження представлені в таблиці 2.2 та відображені на малюнку 2.2.

Таблиця 2.2. Результати дослідження відношення школярів до агресивних проявів

№	Категорії	Абс.	%
1	Негативне відношення до насилля	119	100

2	Обізнаність стосовно явища	56	47,1
3	Спостерігали насилля в школі	40	33,6
4	Приймали участь	18	15,1
5	Переважає психологічне насилля	85	71,4
6	Переважає фізичне насилля	34	28,6
7	Потерпають від насилля в школі	18	15,1

Отримані дані свідчать, що 100% досліджуваних (119 осіб, з них 58 хлопців та 61 дівчина) згодні з визначенням: «Насильством є будь-яка дія однієї особи щодо іншої, внаслідок якої завдається шкода фізичному та/або психічному здоров'ю».

47,1% (56 осіб) опитаних школярів на питання «Чи розповідали вам у школі про те, як запобігти насильству, і хто може допомогти?» відповіли стверджувально і вказали, що дана інформація отримувалася від шкільного психолога та соціального педагога, з них 24 хлопці (20,1%) та 32 дівчини (26,9%).

33,6% (40 осіб) школярів вказали, що спостерігали за бійками в школі, з них 18 хлопців (15,1%) та 32 дівчини (26,9%). 15,1% (18 осіб) брали участь у знущаннях, з них 14 хлопців (11,8%) та 4 дівчини (3,4%).

На запитання «Які види насилля є найпоширенішими серед учнів?» 71,4% респондентів (85 осіб), з них 26,9% хлопців (32 особи) та 44,5% дівчат (53 особи) вказують, що це було психологічне насилля (глузування, присвоєння кличок, висміювання, приниження в присутності інших дітей, відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою і т.д.). 28,6% (34 особи), з них 12% (навмисне штовхання чи побиття), хлопців (26 осіб) і 6,7% дівчат (8 осіб) вказують, що це було фізичне насилля 41,2% респондентів (49 осіб), з них 20,2% хлопців (24 особи) 21% дівчат (25 осіб), вказують, що частіше за все жертвами насилля стають ті діти, які не можуть за себе постояти, є слабшими за інших.

27,7% респондентів (33 особи), з них 10,1% хлопців (12 осіб) та 17,6%

дівчат (21 особа), до таких причин віднесли зовнішній вигляд, поведінку та матеріальний статус, тобто, якщо особа чимось відрізняється від інших, то це може посприяти тому, що вона опиниться жертвою насилля з боку однокласників.

Лише 15,1% респондентів (18 осіб), з них 11,8% хлопців (14 осіб) і 3,4% дівчат (4 особи) вказали, що були жертвою насилля серед однолітків, але за допомогою ні до кого не звертався. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію насилля в школі.

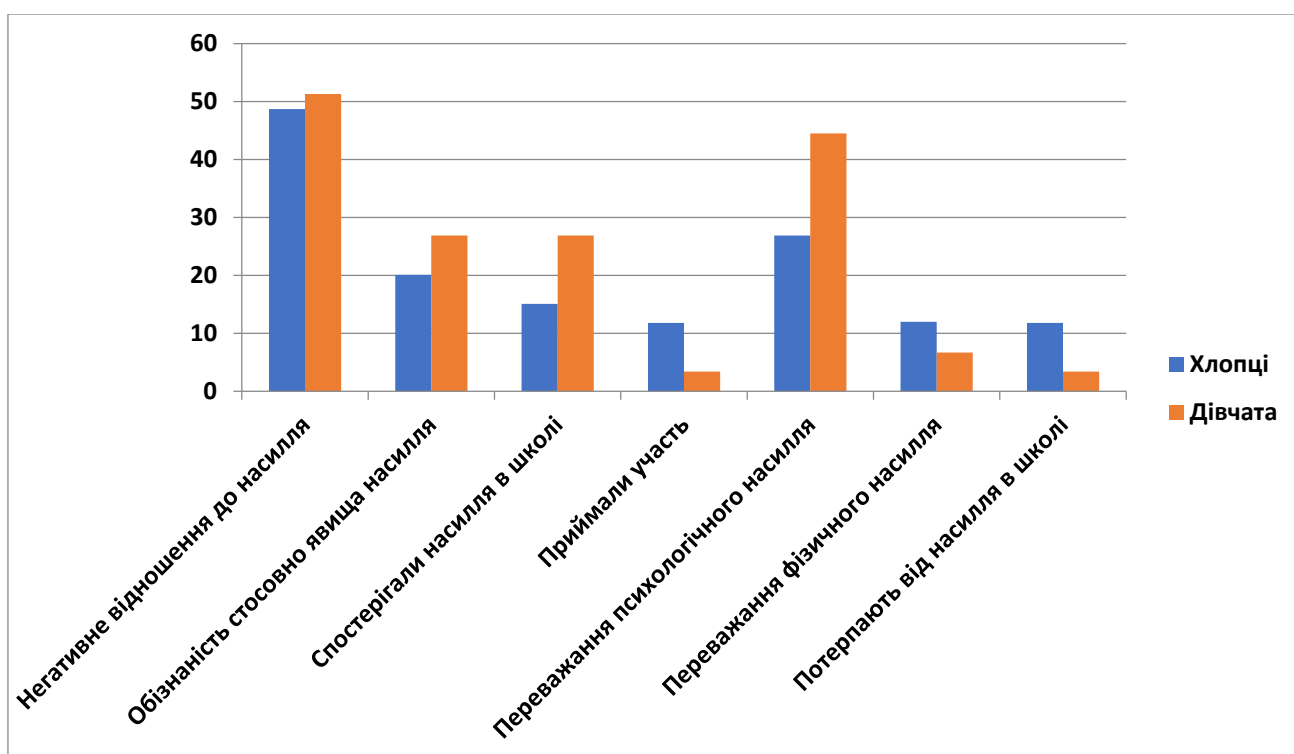

Рис. 2.2. Результати дослідження відношення школярів до агресивних проявів (%)

Аналізуючи відповіді, можна прийти до висновку, що кількість осіб, які переживають насильство або проявляють насильницьку поведінку, перевищує ті показники, які були вказані під час опитування. Спостереження над респондентами свідчать, що старшокласники уникають обговорення явища булінгу в школі, що підтверджує те, що цей процес знущання серед школярів часто залишається непоміченим.

Для перевірки гіпотези про те, що психологічне насилля серед підлітків виявляється через фізичну та вербальну агресію, а вияви аутоагресії проявляються у меншій мірі, ми провели порівняльний аналіз. Результати статистичного дослідження представлені в таблиці 2.3.

Результати порівняльного аналізу за критерієм Манна-Уїтні свідчать про наявність статистично значущих відмінностей ($p < 0.01$) за показниками «фізична агресія» ($U_{\text{емп}}=873,5$), «непряма агресія» ($U_{\text{емп}}=715$) та «вербальна агресія» ($U_{\text{емп}}=849$).

Таблиця 2.3. Результати порівняльного аналізу за критерієм Манна-Уїтні

Види агресії	Показники критерію $U_{\text{емп}}$
Фізична агресія	873,5
Непряма агресія	715
Роздратування	1515
Негативізм	1456
Образа	1465
Підозрілість	1735,5
Вербальна агресія	849
Розкаяння совісті (аутоагресія)	1533

Таким чином, ми можемо стверджувати, що психологічне насилля у підлітків прямо і непрямо проявляється через фізичну і вербальну агресію; аутоагресивні саморуйнівні прояви підліткам властиві у меншій мірі. Отже, отримані статистичні дані підтверджують нашу гіпотезу.

Експериментальне дослідження проводилося в Ліцеї №176 імені Мігеля де Сервантеса міста Києва. В експериментальному дослідженні взяли участь 130 учнів 6-8 класів, середній вік яких складає 13 років.

В результаті аналізу було виявлено, який вид агресивної поведінки найчастіше виявляється серед підлітків, та були визначені основні прояви

насильницьких реакцій. З метою отримання показників психологічних особливостей прояву булінгу у учнів, у нашому емпіричному дослідженні використовувалися наступні стандартизовані психодіагностичні методики та опитувальники: опитувальник «Шкала соціальної бажаності» Д. Кроуна і Д. Марлоу; методика «Визначення показників та форм агресії» А. Басса і А. Дарки (адаптація О. К. Осницького); модифікована методика «Незакінчені речення» Л. Сакса та В. Леви для діагностики уявлення дитини про насилля; анкета зі схильністю до булінгу Л. Н. Луговської; анкета «Проблема шкільного насильства» (модифікована за О. Герженій) [14, с. 45].

Експериментальне дослідження підтвердило гіпотезу про те, що у дівчат та хлопців підліткового віку домінують різні види та психологічні прояви булінгу.

Отримані результати свідчать, що вербальна агресія переважає серед дівчат (у 49,2% випадків). Це означає, що дівчата часто виражають негативні почуття як у формі сварок, крику, вересків, так і у змістовій частині відповідей, де можна спостерігати погрози, прокляття та лайку. Також помітно значну кількість непрямой агресії серед дівчат (21,3%), яка включає злобні плітки та жарти, спрямовані на інших, а також прояви агресії без конкретного об'єкта - вибухи люті, які виявляються у крику, тупанні ногами, битті кулаками по столу та інші подібні вчинки. Сюди можна віднести такі форми булінгу, як плітки, вербальні образи та бойкотування.

У хлопців, натомість, переважає фізична агресія (у 50% випадків). Це означає, що хлопці виявляють свою агресію через використання фізичної сили проти інших осіб.

При огляді результатів дослідження варто відзначити, що кількість як жертв, так і кривдників виявилася трохи вищою, ніж це було виявлено під час опитування. Це пояснюється небажанням учасників розповідати про ситуації насильства в школі, і це є фактором, що варто врахувати у подальших аналізах.

РОЗДІЛ III. КОРЕКЦІЙНІ ТА ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ, СПРЯМОВАНІ НА ЗНИЖЕННЯ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.

Останнім часом проблема шкільного насилля серед школярів стає все більш актуальною соціальною темою, привертаючи увагу психологів, педагогів та соціологів. Ці фахівці витрачають все більше часу на вивчення аспектів контролю агресивних проявів та зменшення агресивності, особливо серед молоді. Сучасна реальність вимагає від психологів перегляду підходів до проблеми булінгу в суспільстві. Підлітковий вік є критичним для формування особистості, характеризується нестабільністю та труднощами. Відмінно від інших періодів життя, цей етап сильно залежить від соціального середовища, в якому знаходиться молода особистість.

Підлітки становлять вразливу групу, оскільки саме на цьому етапі формується їх власна система сприйняття світу, ставлення до нього, цінності та пріоритети. Незадоволення їхніх потреб може призвести до агресивних реакцій та непридатної поведінки.

Насилля в школі сьогодні стало нормою, а не винятком. В епоху стрімких змін соціально-економічних та політичних умов, які характеризують нашу країну, підлітки часто стикаються із збільшеними виявами агресії. Особливості агресивної поведінки, що впливають на емоційну сферу особистості, можуть призводити до збільшення морального дисонансу та розвитку стресових та депресивних станів. Високий рівень агресії у підлітків є тривожним фактором, оскільки він негативно впливає на навчальну діяльність, взаємини з батьками, друзями, однолітками та індивідуальний розвиток, а також на успіх їхнього майбутнього життя.

Більшість дослідників приходять до висновку, що початок підліткового віку пов'язаний із з'явою перших статевих ознак, а завершується цей період входженням людини в світ дорослих. Вчений М. Кле, який вивчає цей віковий період, визначає підлітковість як період, що настає із початком пубертату та

завершується досягненням незалежності у вчинках, тобто тоді, коли особа емоційно та соціально дозріває і володіє мотивацією до виконання ролі дорослого.

Підлітковий вік є періодом досягнень і втрат. Досягнення підлітків пов'язані із стрімким збільшенням знань, розвитком умінь, формуванням моральності та відкриттям власного «Я», а також освоєнням нової соціальної позиції. Втрати в цьому віці пов'язані із зникненням дитячого світосприйняття та безтурботного способу життя, що веде до сумнівів і пошуків правди у собі та інших людях.

На сьогоднішній день важливо розробляти заходи, спрямовані на зниження проявів насильства серед школярів. Враховуючи, що повне подолання булінгу неможливе, оскільки насильство є неот'ємною частиною нашого світу, обговорюється лише профілактика його найбільш небезпечних наслідків. Найефективніша антибулінгова програма, започаткована Д. Ольвеусом у Бергені 20 років тому, успішно застосовується в Норвегії, де вона має статус пріоритетної загальнонаціональної програми з 2001 року. Ця програма базується на чотирьох основних принципах, які передбачають створення шкільного (і в ідеалі, домашнього) середовища, яке відзначається:

- теплом, позитивним інтересом і залученістю дорослих;
- чіткими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки;
- послідовним застосуванням некаральних, нефізичних санкцій за неприйнятну поведінку і порушення правил;
- наявністю дорослих, які виступають в якості авторитетів і рольових моделей [4, с. 13].

Ця програма працює як на шкільному та класному, так і на індивідуальному рівні. Довгострокові систематичні дослідження підтверджують, що впровадження програми Д. Ольвеуса суттєво, на 30-50%, зменшує кількість учнів, які стають жертвами булінгу або вчиняють насильство щодо інших. При цьому значно зменшуються загальні показники

антисоціальної поведінки, такі як вандалізм, крадіжки, пияцтво і прогулянки уроків [2, с. 66]. Також спостерігається покращення «соціального клімату» у шкільному класі, учні встановлюють більш позитивні соціальні взаємини та поліпшується їхнє ставлення до шкільних занять і загального шкільного життя.

Впровадження програми Д. Ольвеуса в Англії та США привело до позитивних результатів, хоча вони менш значущі в порівнянні із втіленням цієї програми в інших країнах. Його анкети та методи роботи широко представлені в Інтернеті, і він залюбки надає запитовані тексти та матеріали. Інші країни теж діляться своїм досвідом, наприклад, у Канаді успішно застосовується методика ранньої психодіагностики дитячої агресивності, яка дозволяє передбачати і частково коригувати майбутню поведінку дітей з потенційними проблемами.

Незважаючи на це, в Україні активно впроваджують заходи протидії шкільному насильству. Одним із прикладів таких зусиль є освітня антибулінгова програма під назвою «Не смійся з мене». Ця програма виникла як результат результативної співпраці провідних американських організацій, таких як «Педагоги за суспільну відповідальність», «Спільнота морального виховання» та «Центр поступу у сфері етики й моралі», які займаються дослідженнями в області етичного виховання, вирішення конфліктів та запобігання девіантній поведінці в шкільному середовищі. В Україні ця програма знаходиться на пілотному етапі та випробовується у певних школах за рекомендацією Міністерства освіти перед її повним впровадженням у шкільні курси, програми та факультативи. Під час занять за програмою «Не смійся з мене» використовується посібник з метою створення справедливого та безпечного середовища для дітей, підвищення їхнього культурного рівня та навчання творчому вирішенню конфліктних ситуацій. Учні, завдяки цьому методу виховання, ознайомлюються зі стратегіями вирішення конфліктних ситуацій, спрямованими на зменшення рівня насильства і проявів булінгу, таких як знущання, приниження, образи та насмішки. Крім освітнього

процесу, важливо проводити систематичну психологічну роботу з усіма групами учасників: кривдниками, їхніми союзниками, жертвами, захисниками та спостерігачами.

Булінг серед підлітків є серйозною проблемою, яка потребує комплексного підходу для запобігання та зменшення її проявів. Ось кілька корекційних та профілактичних заходів, спрямованих на боротьбу з булінгом серед підлітків:

1. Створення свідомого середовища:

– Просвітницька робота: організація лекцій, семінарів та групових обговорень для підлітків про шкідливість булінгу та його наслідки.

– Інформаційні кампанії: розміщення плакатів, брошур та відеороликів, що висвітлюють проблему булінгу та способи запобігання.

2. Тренінги та навчання навичкам спілкування:

– Тренінги соціальних навичок: навчання підлітків важливим навичкам, які сприяють збереженню позитивних міжособистісних стосунків та врегулюванню конфліктів.

– Тренінги з емоційного інтелекту: вивчення та розвиток навичок управління емоціями, сприяючи емпатії та розумінню почуттів інших.

3. Система відкритої комунікації:

– Створення платформ для спілкування: створення спеціальних груп, форумів або платформ для підлітків, де вони можуть вільно обговорювати проблеми та ділитися своїм досвідом.

– Підтримка психологічної допомоги: забезпечення доступу до кваліфікованого психологічного супроводу для тих, хто потребує підтримки та порад.

4. Моніторинг та втручання:

– Моніторинг в школах: регулярні перевірки та аналізи підлітками ситуацій, пов'язаних із булінгом, з метою вчасного виявлення та реагування.

– Втручання педагогічних та психологічних служб: швидке та належне реагування на випадки булінгу, включаючи позачергові консультації з психологами та спеціалістами з проблем булінгу.

5. Позитивне моделювання поведінки та культури:

– Розробка антивідсоткової політики: позитивне відображення ненасильницьких інтеракцій та заохочення такого спілкування серед учнів.

– Проведення спільних заходів: сприяння спільним заходам, проектам та ініціативам, що сприяють формуванню здорових відносин та культури поваги та толерантності.

Зважаючи на децентралізовану природу булінгу та його виявлення в різних сферах життя підлітків, також важливо включити батьків, вчителів та громадськість у зусилля щодо боротьби з булінгом. Додаткові профілактичні та корекційні заходи включають:

6. Робота з батьками та громадськістю:

– Посилення ролі батьків: інформування батьків про ознаки булінгу, методи його протидії та важливість активної підтримки дитини.

– Розробка батьківських тренінгів: проведення тренінгів та семінарів для батьків з питань виховання, психології та спілкування з дітьми.

7. Інтерактивні освітні програми:

– Інтерактивні уроки та гри: впровадження у навчальні програми спеціальних уроків та інтерактивних групових занять на тему булінгу та взаємовідносин.

8. Створення клімату безпеки та довіри:

– Створення «школи без булінгу»: формування політики нульового терпіння до булінгу в навчальних закладах та активна підтримка цієї політики учнями, вчителями та адміністрацією.

9. Інтервенційні програми:

– Групова та індивідуальна консультація: надання психологічної та соціальної підтримки постраждалим від булінгу підліткам.

10. Ефективна реакція на випадки булінгу:

– Вивчення і впровадження стандартів реагування: навчання вчителів, шкільного персоналу та батьків ефективно реагувати на ситуації булінгу та повідомляти про них.

11. Використання технологій:

– Моніторинг у соціальних мережах: активний моніторинг онлайн-активності учнів для виявлення можливих випадків кібербулінгу та вжиття відповідних заходів.

12. Проведення досліджень та оцінка ефективності:

– Аналіз ефективності заходів: проведення регулярних досліджень для оцінки ефективності профілактичних та корекційних програм та внесення відповідних змін.

Ці заходи мають сприяти створенню безпечного та сприятливого оточення для підлітків, де вони можуть займатися навчанням та особистісним розвитком, відчуючи підтримку та повагу оточуючих.

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, вважаємо, що профілактичні програми, спрямовані на зниження насильницьких проявів серед школярів є дуже актуальними. Виходячи з проведеного теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення, ми виокремлюємо наступні умови зниження проявів булінгу у підлітків:

1. Підвищення асертивності.
2. Розвиток емпатії.
3. Зниження агресивності.
4. Підвищення рівня компетентності спілкування.

На нашу думку, цілеспрямований корекційний вплив на зазначені умови сприятиме зниженню проявів булінгу у осіб підліткового віку.

Для реалізації антибулінгових профілактичних програм у освітньому середовищі, на нашу думку, ефективним є визначення 3 етапів роботи: діагностичний, основний, контрольний.

Змістом діагностичного етапу є виявлення кількісних та якісних проявів агресивності, уточнення їх домінуючих видів (фізична, вербальна, непрямая і т.д.) в школярів підліткового віку.

Для виявлення рівня агресивності можна використати наступні методики:

- Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки.
- Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.
- Проективні методики «Тест чорнильних плям Роршаха» і Тест тематичної апперцепції (ТАТ).

Змістом основного етапу є проведення профілактично-корекційних занять, спрямованих на зменшення насильницьких реакцій у школярів.

Контрольний етап полягатиме в повторному тестуванні, з метою контролю і відстеження динаміки наявності кількісних та якісних проявів насилля, що дає підґрунтя для комплексного аналізу роботи системи психолого-педагогічної підтримки, виявлення її «слабких ланок» із подальшим наданням рекомендацій.

Розробка антибулінгової профілактичної програми є перспективою наших подальших досліджень у даному напрямку.

Оцінюючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, ми розробили корекційно-профілактичну програму, спрямовану на зниження проявів насильства серед школярів підліткового віку. Після теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення ми визначили ключові фактори зниження булінгу у підлітків:

1. Підвищення асертивності.
2. Розвиток емпатії.
3. Зниження агресивності.
4. Підвищення рівня компетентності у спілкуванні.

Ми вважаємо, що спрямований корекційний вплив на ці фактори під час реалізації нашої програми сприятиме зменшенню проявів булінгу серед школярів у навчальному середовищі. Для успішної реалізації антибулінгових

профілактичних програм ми визначили 3 етапи роботи: діагностичний, основний і контрольний.

Розробка антибулінгової профілактичної програми є перспективою для наших подальших досліджень у даному напрямку.

Отже, виявлення та запобігання булінгу серед підлітків є надзвичайно важливим завданням для суспільства, освітніх установ, батьків та громадськості. Для досягнення цієї мети необхідно вживати комплексні заходи, спрямовані на формування позитивного міжособистісного спілкування та культури поваги, розуміння та толерантності. Ефективна стратегія включає в себе створення свідомого середовища, навчання соціальним та емоційним навичкам, активну взаємодію з батьками та громадськістю, запровадження інтерактивних освітніх програм, підтримку психологічної допомоги та негайну реакцію на випадки булінгу.

Спільні зусилля та постійна увага до цієї проблеми дозволять створити безпечне та сприятливе оточення, де кожен підліток може зростати з гідністю, розумінням та повагою до інших, сприяючи своєму особистісному розвитку та розвитку суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ

Таким чином у ході нашого дослідження психологічних особливостей шкільного булінгу можемо зробити наступні висновки:

1. Дослідження поняття та сутності булінгу у психолого-педагогічному дискурсі підкреслює важливість аналізу цього соціального явища в контексті освітнього середовища. Булінг є системним психосоціальним проблемою, яка виявляється в агресивних та ворожих діях одних осіб відносно інших, спричиняючи психологічну та емоційну травму. Розуміння сутності булінгу базується на визнанні його негативного впливу на життя підлітків, яке включає соціальну ізоляцію, стрес, психічні розлади та навіть самогубство. Дослідження дозволяє визначити основні форми та типи булінгу, його виникнення та механізми поширення в освітньому середовищі. Психологи повинні активно працювати над профілактикою та управлінням булінгу, створюючи безпечне та сприятливе оточення для підлітків. Розробка та впровадження ефективних програм, спрямованих на підвищення свідомості та розвиток соціальних навичок, є важливими кроками у здоланні цієї серйозної проблеми. Дослідження булінгу важливе для формування науково обґрунтованих стратегій та підходів у протистоянні цьому негативному явищу у сучасному освітньому середовищі.

2. Шкільний булінг складний та широкий соціальний феномен, який відображається в різних аспектах міжособистісних відносин серед шкільної молоді. Булінг може набувати різних форм та проявів, включаючи фізичне, вербальне, соціальне та кібербулінг. Фізичний булінг означає насильство, побиття, фізичну агресію або інші форми фізичного залякування. Вербальний булінг включає образи, лайку, спекуляції та негативні коментарі. Соціальний булінг виявляється у виключенні з групи, поширенні чуток, спричиненні шкоди репутації та соціального статусу. Кібербулінг пов'язаний з використанням інтернету та соціальних мереж для травлю, образ та психологічного тиску. Важливо врахувати, що ці форми булінгу можуть сполучатися та посилювати одна одну, ускладнюючи ситуацію для жертв

булінгу. Розуміння та виявлення цих форм допомагає ефективно запобігати та боротися з булінгом у навчальних закладах, сприяючи створенню безпечного та позитивного середовища для усіх учасників освітнього процесу.

3. Під час дослідження шкільного булінгу необхідно враховувати різноманітні аспекти його прояву: фізичний, вербальний, соціальний та кібербулінг. Для аналізу кожної з цих форм потрібно використовувати відповідні методи та інструменти, які відобразять характер взаємодій учасників цього процесу. Ефективність дослідження шкільного булінгу значно підвищується за допомогою використання якісних та кількісних методів аналізу, опитувань, спостережень, інтерв'ю та анкетування. Важливо також враховувати психологічні та соціокультурні контексти, у яких відбуваються випадки булінгу. Подальший розвиток методологічних засад дослідження шкільного булінгу передбачає постійне удосконалення інструментарію, аналіз психосоціальних факторів та розробку інтервенційних стратегій для протидії цьому явищу. Шляхом інновацій та спільних зусиль науковців, педагогів та психологів можна максимально ефективно протистояти булінгу та забезпечити сприятливе та безпечне оточення для дітей та підлітків у навчальних закладах.

4. Експериментальне дослідження підтвердило, що психологічне насилля серед підлітків може виявлятися прямо та опосередковано через фізичну та вербальну агресію, у той час як аутоагресивні саморуйнівні прояви виявляються у них у меншій мірі. Аналіз наших дослідницьких результатів підтвердив, що агресивні реакції можуть спостерігатися у підлітків одночасно у декількох формах, що є інформативним для повного висвітлення спрямованості агресивної особистості. Результати якісного аналізу показали, що дівчата-підлітки частіше виявляють психологічне насилля (глузування, висміювання, образливі прізвища, відчуження), тоді як у хлопців-підлітків переважають фізичні прояви агресії

Враховуючи результати нашого дослідження, відзначаємо, що обсяг як жертв, так і агресорів був незначно вищим, ніж виявлено під час опитування.

Це пояснюється небажанням учасників відкрито розмовляти про випадки насильства в школі. Аналізуючи проблему булінгу та специфіку роботи з цим явищем, ми розробили програму заходів, спрямованих на зменшення проявів агресії серед учнів в учбовому середовищі. Враховуючи теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми, ми встановили ключові фактори для зменшення проявів булінгу серед підлітків: підвищення особистісної асертивності, розвиток емпатії, зниження агресивності та покращення навичок міжособистісного спілкування.

На нашу думку, систематична корекційна дія на ці аспекти під час впровадження розробленої нами програми сприятиме зниженню проявів булінгу серед старшокласників у навчальних закладах міста та селищ. Також важливо зауважити, що сучасне суспільство сталкивається з актуальними проблемами шкільного булінгу, а ефективне вирішення цієї проблеми залежить не тільки від конкретних методик вчителів, шкільного персоналу та психологів, але й від глибокого розуміння еволюційно-психологічних основ цього явища та особливостей соціальної структури конкретного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. Вісник. Харк. Нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2013. №. 51. С. 216-221.
2. Абсалямова К. З., Луценко О. Л. Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. Соціальна психологія. 2013. №. 55. С. 65-76.
3. Абсалямова К. З., Луценко О. Л. Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи. Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2014. № 1095. С. 191-197.
4. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. Шлях освіти. 2022. № 2. С. 12-16.
5. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика. Д.: Вид-во ДНУ, 2016. 336 с.
6. Аршава І. Ф., Носенко Е. Л. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини: моногр. Д.: Вид-во ДНУ, 2018. 468 с.
7. Бантишева О. О. Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю осіб юнацького віку до віктимної поведінки. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2014. №. 121. С. 25-29.
8. Барліт О. О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Горизонти освіти: Науково-методичний журнал. 2022. № 2 (35). С. 44-47.
9. Барліт О. О., Барліт А. Ю. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя: Олекс, 2021. 52 с.
10. Барна М. В. «Програма соціально – психологічного тренінгу з розвитку емпатійності». Практична психологія та соціальна робота. 2016. №12. С. 50-66
11. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Медицина. 2014. №6. С. 48-52.

12. Булінг в українських школах. Дослідження UNICEF Ukraine. Директор школи. 2017. січ. (№ 1/2). С. 7-11.
13. Булінг: звичайне явище, що руйнує психіку. / Д. Фразер, Е. Халстед, Р. Курвін та ін. Біологія. 2015. № 34-36. С. 28-33.
14. Васильєва Н., Бондар К. Як захистити учнів від небезпеки? Кінолекторій профілактики правопорушень. Школа. 2018. № 6. С. 42-52.
15. Веленко А. Протидія булінгу. Заняття з елементами тренінгу для учнів 5-10-х класів. Соціальний педагог. 2017. груд. (№ 12). С. 14-23.
16. Власова О. І. Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез): Наукова монографія. Канада. Гамільтон, 2016. 377 с.
17. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку. К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. 308 с.
18. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія. 2016. № 3. С. 117-134.
19. Гончарук Н. М. Психологічні особливості комунікативних умінь та навичок у підлітків. Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 16. С. 170-178.
20. Дерев'янка С. П. Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах. Соціальна психологія. 2008. № 1. С. 96–104.
21. Єфремова Г. Л. Шкільний булінг: специфіка та особливості прояву Педагогічна майстерня. 2017. № 8. С. 14–19.
22. Єфремова Г. Причини та наслідки шкільного булінгу. Педагогічна майстерня. 2018. № 1. С. 37–42.
23. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / О., 2009. 391 с.
24. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 328 с.

25. Златогорський О. Метод в теорії і на практиці. Програма корекції агресивної поведінки школярів. Шкільний психолог. №30. 2020. С. 56-63
26. Іванова Є. О. Розвиток і психодіагностика емоційного інтелекту в підлітковому віці. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2014. №. 22. С. 97-103.
27. Карамушка Л. М., Шевченко А. М. Організаційна культура загальноосвітніх навчальних закладів: науково-методичний посібник. Біла Церква: КОППОК. 2013. 104 с.
28. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Серія: Філософські науки. 2017. Вип. 121, №6. С. 112-115.
29. Кириленко Т. С., Давискиба І. П. Емоційні переживання в процесі самореалізації особистості. Наука і освіта : наук.-практ. журн. Півд. наук. Центру АПН України. 2010. № 9. С. 71-74.
30. Киричук О. В. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 4-те вид., стереотип. К.: Либідь, 1999. 632 с.
31. Кігічак-Борщевська А. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Школа. 2018. № 6. С. 8–16.
32. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2015. №. 37. С. 174–187.
33. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1-2. 190 с.
34. Кузьменко В. У., Міськова Г. А. Теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2012. Вип. 10. С. 95-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2012_10_15.
35. Кухарська Н., Кухарський В. Загрози безпеці дітей у соціальних мережах. Безпека інформації. 2014. Т. 20, № 2. С. 169-175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bezin_2014_20_2_12

36. Куценко Я. М. Взаємозв'язок між емоційним інтелектом і складовими психологічної готовності до соціономічних професій. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка / За ред. С. Д. Максименка. К.: ДП «Фенікс», 2015. Том 11. Вип.12. С. 252-262.

37. Куценко Я. М. Роль емоцій у сфері людських взаєностосунків. Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR), 20 квітня 2018: Матеріали XX Міжнародної конференції молодих науковців / За ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пащенко. К.: Логос, 2018. С. 146-149.

38. Лаврентьева Г. П., Шишкіна М. П. Методичні рекомендації з організації та проведення науково-педагогічного експерименту. Київ: ІТЗН, 2007. 74 с.

39. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 126–131.

40. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-93. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf

41. Максименко С. Д. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В.; за ред. С. Д. Максименка. К.: КММ, 2007. 296 с.

42. Максьом К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи». Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2020. 288 с.

43. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. К.: Фенікс, 2013. 540 с.

44. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. Психологія і суспільство. 2004. № 4. С. 95-109.
45. Носенко Е. Л., Аршава І. Ф., Кутовий К. П. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: монографія. Д.: Інновація, 2011. 178 с.
46. Павелків Р. В., Цигипало О. П.. Дитяча психологія: навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 376 с.
47. Савчин М. В. Методологеми психології: монографія. К.: Академвидав, 2013. 224 с.
48. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.
49. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі. Наукові записки УКУ. Ч. 4 : Педагогіка. Психологія. Вип. 1. 2014. С. 293-302.
50. Стельмах С. Буллінг у школі та його наслідки. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / За заг. Ред. Проф. В.І. Сипченка. Вип. LVI. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431-440.
51. Шевченко О. О. Що таке булінг? Профілактика виникнення та подолання проявів булінгу в дитячому середовищі (тренінгові заняття для класних керівників). Виховна робота в школі. 2016. № 6. С. 48-54.
52. Argyale M. Nonverbal communication in human social interaction. Nonverbal communication. Cambridge, 1972. P. 243-268.
53. Arora C. M. J. Defining bullying: Towards a clearer general understanding and more effective intervention strategies. School Psychology International. 1996. Vol. 17(4). P. 317-329.
54. Barchard K. A., Kimberly A. Does emotional intelligence assist in the prediction of academic success?. Educational and Psychological Measurement. 2003. Vol. 63. P. 58-840.

55. Bar-On R. Emotional intelligence: an integral part of positive psychology. *South African Journal of Psychology*. 2020. Vol. 40(1). P. 54–62.
56. Bar-On R. EQ-i: The Emotional Quotient Inventory Manual. A Test of Emotional Intelligence. New York: Multi-Health System, 2015. 112 p.
57. Bar-On R. Parker J. D. A. (eds.) Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass. 2000. P. 363–388.
58. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Rationale, description, and summary of psychometric properties. *Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy*. New York: Nova Science Publishers. 2014. P. 42–111.
59. Bauer N. S., Lozano P., Rivara F. P. The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health*. 2017. Vol. 40(3). P. 266-274.
60. Breivik K., Olweus D. An item response theory analysis of the Olweus Bullying Scale. *Aggressive behavior*. 2015. Vol. 41(1). P. 1–13.
61. Chetveryk-Burchak A. On assessing emotional intelligence as a precursor of positive personality functioning and mental health. *Advances in Social Sciences Research Journal*. 2019. Vol. 1(4). P. 33-42.